

Erken Dönem Hadis Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?*

*Jonathan A.C. BROWN** / Çev. Salih KESGİN****

Öz: Batılı araştırmacılar genellikle erken dönem hadis münekkitlerinin hadislerin doğruluğunu incelemede isnadla sınırlı kaldığı konusunda hemfikirdirler. Bu münekkitlerin metni de dikkate aldıkları görüşü ise, güvenilirliği şüpheli materyallere ya da Sünni hadis geleneğinin oluşum yıllarından sonra ortaya konan eserlere dayanmaktaydı.

Bu çalışmada, Sünni hadis münekkitlerinin esasında metin tenkidi yaptıklarını h.3'üncü/9'uncu ve h.4'üncü/h.10'uncu yüzyıllardan metin tenkidi örnekleri sunarak kanıtlayacak ve bu münekkitlerin bilinçli olarak bütün çabalarını isnad üzerinde yoğunlaştırma görüntüsü verip rasyonalist rakiplerinin saldırılarını savuşturmaya çalıştığını ortaya koyacağım. Erken dönem rical tenkidi eserlerinde bulunan hadisler ile içerisinde metin tenkidinin somut örneklerini barındıran mevzu hadis edebiyatının geç dönem eserlerinde yer alan hadisler arasında güçlü bir bağın varlığını ortaya koyarak, erken dönem münekkitlerin sanılandan çok daha fazla metin tenkidi yaptığını ve bu faaliyetlerini isnad tenkidi adı altında gerçekleştirdiğini göstereceğim.

Anahtar Kelimeler: Metin Tenkidi, Hadis Tenkidi, el-Buhari, Müslim b. Haccac.

How We Know Early Hadith Critics Did Matn Criticism and Why It's So Hard to Find

Abstract: Western scholars generally agree that early hadith critics limited their authentication of hadiths to examining isnāds. The argument that these critics took the matn into account has relied on material of dubious reliability or on works produced after the formative period of the Sunni hadith tradition. By

* Bu makale, Islamic Law and Society dergisinin 2008 yılında neşredilen 15. sayısında "How We Know Early Hadith Critics Did Matn Criticism and Why It's So Hard to Find" başlığıyla yayınlanmıştır.

** University of Washington, Near Eastern Studies, Box 353120, Theattle WA, 98195.

*** Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

providing examples of matn criticism from the 3rd/9th and 4th/10th centuries, I prove that Sunni hadith critics did in fact engage in matn criticism; and I argue that these critics consciously manufactured the image of exclusive focus on the isnād in an effort to ward off attacks by rationalist opponents. By demonstrating a high correlation between the hadiths found in early books of transmitter criticism and those found in later books of forged hadith with explicit matn criticism, I show that early critics engaged in matn criticism far more often than appears to have been the case, disguising this activity in the language of isnād criticism.

Keywords: Isnad; Munkar; Al-Bukhari; Muslim B. Al-Hajjaj; Hadith Forgery; Matn Criticism; Hadith Criticism

İktibas / Citation: Salih Kesgin, "Erken Dönem Hadis Münekitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?", *Usûl*, 25 (2016/1), 265 - 310.

Giriş

Batılı araştırmacılar, erken dönem Müslüman hadis alimlerinin, hadislerin doğruluğunu belirlemek adına bütün çabalarını hadislerin aktarım zincirlerine (*isnad*, çoğulu: *esânid*) yoğunlaştırdıkları ve modern tarih araştırmasının ana unsurlarından biri olan rivayetlerin içeriğini ihmal ettiklerini kabul etmektedirler. Sünni hadis geleneğinin ilk dört asrında hadis münekitleri, hadislerin içeriğini tenkid etme hususunda kayda değer bir ilgiyi dışlayacak şekilde, *isnad tenkidinin* biçimsel yönünü yoğun bir şekilde vurguladıkları için batılı araştırmacılar bu çıkarımlarında tamamen haklı bulunmuşlardır. Bazı batılı araştırmacıların ve modern dönem Müslüman ilim adamlarının, erken dönem hadis münekitlerinin aslında *isnadın* ötesini de incelediğini kanıtlamaya yönelik çabaları, erken İslami döneme ait delil yetersizliği nedeniyle sürekli olarak başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Bu makalede, Muhammed b. İsmail el-Buhari (ö. 256/870) ve Ali b. Ömer ed-Darekutni (ö. 385/995) gibi önemli münekitlerin kariyerlerini de kapsayan, h.3'üncü/9'uncu ve h.4'üncü/10'uncu yüzyıl Sünni hadis münekitlerinin yöntemlerine bakışımızı yeniden değerlendireceğim. İlk olarak, erken dönem münekitlerin kimi hadisleri, içeriklerinin kabul edilemez olmalarından dolayı reddetmesiyle ilgili örnekler sunacağım ve böylece içerik tenkidinin, bu hadis münekitlerinin kullandığı yöntemlerden

biri olduğunu kanıtlayacağım.¹ İkinci olarak da, bariz şekilde ortada olan anakronizmleri ya da mantık dışı manaları algılama becerisi konusundaki belirgin eksikliğiyle, erken dönem Sünni hadis geleneğindeki eleştirel körlük gibi görünen durumun, esasında erken dönem hadis tenkidini gerçek anlamda temsil etmediğini ortaya koyacağım. Ki, erken dönem Sünni hadis münekkitlerinin bilinçli bir şekilde oluşturduğu hadislerin içeriğinin görmezden geldiği imajı, onların akli esas alan rakiplerine karşı tesis ettikleri *isnada* dayalı metodolojinin gerekli bir parçasıdır. Son olarak da, Sünni hadis geleneğinin açıkça isnad tenkidinden içerik tenkidine doğru bir kayma yaşadığı h.6'ncı/12'nci yüzyıllarda, bu dönemdeki münekkitlerin, daha önceki hadis alimlerinin görünüşte isnad kusurları bakımından eleştirdiği rivayetlere doğrudan yöneldiklerini göstereceğim. Nitekim, daha sonraki dönem münekkitlerince içerikleri nedeniyle reddedilen materyaller ile erken dönemde *isnad* tenkidiyle reddedilenler arasındaki anlamlı ilişki, erken dönem hadis alimlerinin sanılandan çok daha sık bir şekilde içerik tenkidi yaptığını göstermektedir.

¹ Hadis tenkidi tartışmalarında '*metin* tenkidi' kavramı, (hadis rivayet zincirinin ya da *isnadın* tenkit edilmesinin aksine), hadisin metninin tenkit edilmesini ifade etmek için yaygın kullanılan bir terim haline gelmiştir. 'İçerik tenkidi' teriminin, Batılı araştırmacıların *metin* tenkidi terimiyle ifade etmeye çalıştığı anlamı, yani hadisin içeriğindeki ya da *manasındaki* bir sorunu gösterme çabasını, daha iyi yansıttığını düşünüyorum. Erken dönem Müslüman hadis münekkitleri, bir hadisi anlamına hiç değinmeden metin yönünden eleştirebilmekteydi; örneğin, ed-Darekutni (ö.385/995) gibi bir münekkit Hz. Peygamber'in sünnetini aktaran bir rivayete, anlamı hiç değişmemiş olsa da daha iyi ifade edilmiş bir versiyonu olduğu için, sırf ifade şekline dolaylı itiraz edebilmekteydi. Elbette, burada kullanılan 'içerik tenkidi' teriminin, Yeni Ahit çalışmalarında kullanılan 'içerik tenkidi (*Sachkritik*)' kavramı ile herhangi bir ilişkisi yoktur. Bkz. Jonathan A.C. Brown, "Criticism of the Proto-Hadis Canon: al-Daraqutni's Adjustment of the Sahihayn," *Journal of Islamic Studies* 15, no. 1 (2004): 26; Edgar Krentz, *The Historical Critical Method* (Philadelphia: Fortress Press, 1975), 71.

Erken Dönem Hadis Tenkidinin Durumu: Çok Erken ya da Çok Geç

Batılı İslam araştırmacılarını, erken dönem hadis münekkitlerinin tamamen *isnada* odaklanarak, içeriği göz ardı ettiği çıkarımları nedeniyle suçlamak pek de doğru değildir. Nitekim, Reşid Rıza (ö. 1935) ve Cemal el-Benna gibi İslam modernistleri bu oryantalist tenkidi desteklemiştir.² Müslüman alimler, h.4'üncü/10'uncu yüzyılın sonuna kadar, uydurma ya da son derece güvenilir hadislerin listelendiği bir eser dahi üretmemişlerdir: Ebu Said Muhammed b. Ali el-Nakkaş el-İsfahani (ö.414/1023) tarafından yazılan *Kitabü'l-mevzu'at* (şu an kayıp).³ Elimizde mevcut olan en eski mevzu hadis eseri ise, Muhammed b. Tahir el-Makdisi (ö. 507/1113) tarafından yazılan *Tezkiratü'l-mevzu'at* isimli kitaptır. Hadis alimleri arasında ilk sistematik içerik tenkidi tartışması ve uygulaması İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) *el-Menarü'l-münif fi's-sahih ve'd-daif* isimli eserinden önce de bulunmamaktadır. H.3'üncü/9'uncu ve h.4'üncü/10'uncu yüzyıldaki Müslüman hadis alimlerinin tenkit metotları, hadis ravilerini (*rical*) belirleme ve değerlendirmeye ya da çeşitli hadis rivayetlerini anlamları ile ilgilenmeden, doğrudan teknik hatalar yönünden inceleme (*ilal*) ile sınırlı kalmıştır. Ravi tenkidi yapan kitaplar arasında el-Buhari'nin *et-Tarihü'l-kebir*, *et-Tarihü'l-evsat* ve *ed-Duafau's-sağir* isimli eserleri ve Ebu Cafer el-Ukayli'nin (ö.323/934) *ed-Duafau'l-kebir*, İbn Hibban el-Büsti'nin (ö. 354/965) *Kitabü'l-mecrühîn* ve İbn Adi'nin (ö. 365/975-6) *el-Kamil fi duafai'r-rical* adlı kitapları da vardır.⁴ Ahmed b. Şuayb en-Nesâi (ö. 303/915-16), İbn Mende (ö.

² Noha el-Hennawy, "In Word and Deed: Reformist Thinker Gamal el-Banna Reignites an Age-old Debate: Contesting the Role of Sunnah in Modern-day Islam"; <http://www.egypttoday.com/article.aspx?Articleid=3351> (son erişim 8/14/06).

³ ez-Zehabi, *Mizanü'l-itidal* adlı çalışmasında bu eserden bahsetmektedir. Şemseddin Muhammed ez-Zehabi (ö. 748/1348), *Mizanü'l-i'tidal fi nakdi'r-rical*, ed. 'Ali Muhammed el-Bicâvi, 4 cilt. (Beyrut: Darü'l-Ma'rife, [t.y.], 1963-4 Kahire, İsa el-Babi el-Halebi tahkikinin yeniden basımı, alıntılar Beyrut baskısından yapılmıştır), 1: 119.

⁴ *Tarihü'l-kebir* üzerine yaptığı çalışmada Christopher Melchert; eserin, içerdiği ravilerin değerlendirilmesiyle pek de ilgilenmediğini öne sürmekte, içeriğin nispeten küçük bir kısmında bu hususun söz konusu olduğunu ifade etmektedir. Bu makalede, *Tarihü'l-kebir*'i bir ravi tenkidi eseri olarak değerlendirmekteyim, çünkü

395/1004-5) ve el-Hâkim en-Naysâbü'rî (ö. 405/1014) gibi İslam âlimleri de zaman zaman bilinçli olarak hadis uydurmacılığı üzerine odaklanmıştır, ancak bu yalnızca sürekli olarak hadis uydurduğu bilinen ravilerin kısa bir listesini oluşturmak şeklinde olmuştur.⁵

Müslüman alimlerin rivayetleri yalnızca “dış formları bakımından incelediği ve rivayetin içeriğinin değeri hakkındaki yargının ise isnadın doğruluğuna dayandığı” çıkarımında ilk olarak Ignaz Goldziher bulunmuştur. Bir hadisin metni kuşku uyandıran materyalle dolu olsa dahi "Hiç kimse 'metin mantıksal bir çelişki ya da tarihsel bir hata içerdiğinden, *isnadın* doğruluğundan şüphe duyuyorum' diyemez." Buradan hareketle, Goldziher "*isnad* doğru olduğu sürece, Müslüman münekkitlerin en bariz anakronizmi bile dikkate almayacağı" sonucuna varır. O, Müslüman dünya tasavvurunun, hadislerdeki anakronizmleri Hz. Peygamber'e ilahi olarak verilen gelecek bilgisiyle açıklaması nedeniyle, hadisleri tenkitten böylesine anlayışlı bir tavra teşvik ettiğini ifade eder.⁶

a) İçeriğin küçük bir kısmını oluştursa da eser, raviler hakkında değerlendirmeler barındırmaktadır, b) Buhari'nin, herhangi bir bölümdeki hadis hakkındaki değerlendirmelerinde, ravinin güvenilirliği hususuna değinilmektedir c) Ebu Cafer el-Ukayli'nin (ö. 323/934) *Kitabu'd-duafai'l-kebir*'i gibi daha sonraki rical tenkidi eserleri, Buhari'nin *et-Tarihü'l-kebir*'ini temel kaynak olarak kabul etmektedir. Bkz. Christopher Melchert, "Bukhari and Early Hadith Criticism," *Journal of the American Oriental Society* 121 (2001): 12; Ebu Cafer Muhammed b. Amr el-Ukayli, *Kitabu'd-duafai'l-kebir*, ed. 'Abdü'l-Mu'ti Emin Kal'aci, 4 cilt. (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984), 1:285, 3:345, 4:292.

⁵ Muhammed b. İshak İbn Mende, *Şurutü'l-eimme / Risale fi beyani fazli (nakli)'l-ahbar ve şerhi mezahibi ehli'l-asar ve hakikati's-sünen ve tashihi'r-rivayat*, ed. Abdurrahman b. Abdülcabbar el-Feryevai (Riyad: Daru'l-Müslim, 1416/1995), 81; Ahmed b. Şuayb en-Nesai, *Kitabu'd-duafa ve'l-metrukin*, ed. Muhammed İbrahim Zeyd (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1406/1986), 265 (Buhari'nin *Kitabu'd-duafa es-sağir* eseriyle birlikte yayınlanmıştır); Ebu Abdullah Muhammed el-Hakim en-Nisaburi, *el-Medhal ila marifati'l-İklil*, ed. Ahmed b. Fâris es-Sellûm (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1423/2003), 126-44.

⁶ Ignaz Goldziher, *Muslim Studies*, çeviren. S.M. Stern ve C.R. Barber (Chicago: Aldine Atherton, 1971), 2:140-1. Goldziher'in eserinin Almanca orijinali,

Alfred Guillaume, Goldziher'in çıkarımlarını destekler: "Hadis, neyin makul olduğu ve itimada layık olduğu gibi bir bakış açısıyla tenkid edilmemiştir. Bunun yerine, rivayetleri nakledenlerin sahip olduğu itibar göz önüne alınmıştır."⁷ Guillaume şöyle devam eder: "Diğer yandan, eğer konu (*metin*) bir mantıksızlık ya da bir anakronizm içeriyorsa, *isnad* sağlam olduğu sürece hadisi reddetmek için herhangi bir neden yoktur."⁸ A.J. Wensinck, Joseph Schacht, James Robson, von Grunebaum, Fazlur Rahman, G.H.A. Juynboll, F.E. Peters ve Ron Buckley gibi Guillaume'yi takip edenler, bu çıkarımları desteklemiştir.⁹

Müslüman hadis münekkitlerinin, doğruluğunu incelerken hadisin anlamına da baktığını belirten Batılı araştırmacılar dahi, içeriğe gösterilen bu

Mohammedanische Studien, 1889-90'da yayınlanmıştır. Karş: William Muir, *The Life of Mohammad* (Edinburgh: George Grant, 1923), xlii.

⁷ Alfred Guillaume, *The Traditions of Islam: An Introduction to the Study of the Hadith Literature* (Oxford: Clarendon Press, 1924), 80. İlginç bir şekilde Guillaume, büyük tarihçi İbn Haldun'u (ö. 808/1406) doğruluğunun imkansız olduğunu düşündüğü rivayetleri *isnada* aldırış etmeksizin reddettiği için bu genellemenin dışında tutmaktadır.

⁸ Guillaume, *a.e.*, s.89.

⁹ A.J. Wensinck, "Matn," *Encyclopaedia of Islam* (Brill CD-ROM 1.0 1999); Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford: Clarendon Press, 1950), 3; James Robson, "Muslim Tradition: The Question of Authenticity," *Manchester Edebiyat ve Feltheffe Derneği Kayıtları ve Oturumları* 93 (1951-52): 88; Gustave E. von Grunebaum, *Medieval Islam*, 2^{nci} baskı (Chicago: University of Chicago Press, 1953), 111; Fazlur Rahman, *Islam*, 2^{nci} baskı. (Chicago: University of Chicago Press, 1979), 64-66; G.H.A. Juynboll, *The Authenticity of the Tradition Literature: Discussions in Modern Egypt* (Leiden: E.J. Brill, 1969), 139; Juynboll, *Studies on the Origins and Uses of Islamic Hadith* (Aldershot: Variorum, 1996), II:230; F.E. Peters, "The Quest of the Historical Muhammad," *International Journal of Middle East Studies* 23 (1991): 299, 302; Ron P. Buckley, "On the Origins of Shi'i Hadis," *Muslim World* 88, no. 2 (1998): 167; Şahap Ahmed, "Hadis I: A General Introduction," *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, vol. 11 (New York: Encyclopaedia Iranica Foundation, 2003), 444.

hassasiyetle ilgili belirsiz imalarda bulunmakla yetinmektedirler.¹⁰ Batılı araştırmacılar içerik tenkidi üzerine tartışmalarını sürdürürken ortaya koydukları kanıtlar ya kuşku uyandıran bir güvenilirliğe sahip ya da h.2'nci/8'inci yüzyıl ile h.4'üncü/10'uncu yüzyıl arasındaki hadis tenkidinin biçimlenme döneminden çok sonralara ait kaynaklardır.

Nabia Abbott, isnad tenkidinin *Fitne*'nin (büyük olasılıkla İkinci İç Savaş) patlak verişinden sonraya kadar ortaya çıkmadığına işaret eder ve bundan önce Sahabenin, Hz. Muhammed'e yapılan atıflar konusunda içerik tenkidine başvurduğunu söylemektedir.¹¹ Ancak, Abbott tarafından ortaya konan kanıt sorunludur. Gerçekten de, Hz. Peygamber'in eşi Aişe'nin, "Hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü yüklenmez" (Necm Suresi 53:58) şeklindeki Kur'an âyetine ters düştüğü için, Abdullah b. Ömer'in yas tutan kişilere Hz. Peygamber'in, "ölen kişinin, ailesinin arkasından ağıt yakması nedeniyle cezalandırılacağı" şeklinde bir uyarısının olduğunu söyleyerek ikaz etmesine, karşı çıktığına dair rivayetler bulunmaktadır.¹² Bir başka meşhur rivayette de Hz. Aişe, bir Sahabeye, Müslümanlara Hz. Peygamber'in dua ederken önlerinden bir kadın, siyah köpek ya da eşek geçmesi halinde, dualarının geçersiz olacağını buyurduğunu iddia etmesi üzerine, "Bizi eşeklerle ve köpeklerle kıyasladın!" diye sert bir şekilde karşı çıkmaktadır. "Allah'a yemin olsun ki, ben Hz. Peygamber'in namaz kılmak için yöneldiği kible tarafındaki yatağında uzanırken onun bana doğru namaz kıldığını gördüm..."¹³ Rivayete

¹⁰ J. Robson, "Djarh wa ta'dil," *EP*; Albert Hourani, *A History of the Arab Peoples* (Cambridge, Massachussetts: Belknap Press, 1991), 71; Tarif Halidi, *Classical Arab Islam* (Princeton: Darwin Press, 1985), 42.

¹¹ Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri II: Qur'anic Commentary and Tradition* (Chicago: University of Chicago Press, 1967), 75. Fatima Mernissi tarafından da Hz. Aişe'nin içerik tenkidi örnekleri, Hz. Peygamber'e atfedilen materyallerle ilgili erken dönem şüphecilğin kanıtı olarak kullanılmıştır; Fatima Mernissi, *The Veil and the Male Elite*, çev: Mary Jo Lakeland (New York: Addison-Wesley Pub., 1991), 70.

¹² *Sahihu Müslim: Kitabü'l-cenaiz, bab el-meyyiti yuazzabu bi-bukai ehlihi 'aleyhi, vd.*

¹³ *Sahihu Buhari: Kitabü's-salat, babu men kale la yektau's-salate şeyun' ; Sahih Muslim: Kitabu's-salat, babu'l-i'tirad beyne yedeyi'l-musalli.*

göre, İbn Abbas Hz. Peygamber'in, Müslümanların ateşte pişirilmiş yiyecek yedikten sonra abdest alması gerektiğini söylediği şeklindeki rivayete itiraz etmiş; "Ey, Ebu Hureyre, yağ ya da sıcak su (tükettikten) sonra da mı abdest alalım!?" demiştir.¹⁴

Ancak bu kanıt, erken dönem İslami tarih rivayetlerinin büyük bir kısmı ile aynı zaafi taşımaktadır: Sahabelerin hadis tenkidine nasıl yaklaştığına dair, elimizde o dönemden geriye kalan herhangi bir belgeye dayalı kanıt bulunmamaktadır. Müslüman toplumunun ilk iki neslindeki içerik tenkidlerinin neredeyse tamamı, h.3'üncü/9'uncu yüzyılda derlenen temel Sünni hadis koleksiyonlarından gelmektedir. Hz. Aişe'nin yukarıda bahsedilen tenkidi gibi erken döneme ait materyaller, ilk olarak h.2'nci/8'inci yüzyılın sonlarında, eş- Şafi'nin (ö. 204/820) eserlerinde yer almaktadır.¹⁵ Bu yine de, bize Sahâbiler dönemindeki içerik tenkidiyle ilgili tarihsel olarak güvenilir nitelikte bir resim çizmemektedir. Ne yazık ki, tasdik açısından, Buhari gibi münekkithlerin neslinden önceki içerik tenkidinin kanıtı, kendileriyle çağdaştır. Dahası, Hz. Aişe'nin itiraz edilebilir içerikleri sebebiyle Hz. Peygamber'e atfedilen rivayetleri reddetmesiyle ilgili rivayetler, İbn

¹⁴ *Camii't-Tirmizî: Kitabu't-tahare, Babu'l-vudu min ma ğayyarati'n-nar.* Erken dönem içerik tenkitleri arasında, Fâtıma bt. Kays'ın Hz. Peygamber'in eski kocasını kendisine barınma ve nafaka sağlamakla yükümlü kılmadığını söylemesi üzerine, Hz. Ömer'in, güvenilir bir rivayet yüzünden Kur'an'ın beyanı ve Peygamber sünneti olduğunu bildiği şeyden şaşmayacağını söyleyerek itiraz etmesi şeklinde gelişen olay da vardır; *Camii't-Tirmizî: Kitabu't-talak ve'l-lian, babu ma cae fi'l-mutallaki selasen la sükna leha va la nafaka.* Rivayete göre, meşhur tabii âlimi İbn Sirin (ö. 110/729), efendisinden çocuk dünyaya getiren bir cariye ile ilgili olarak ne yapılacağı sorusu gibi konularda Hz. Ali'nin verdiğini bildiği hükümlerden farklı kararlar aktardığı için, Ebu Meşher'in Hz. Ali'nin hukuki hükümlerini aktardığını iddia etmesini reddetmiştir; Ebu Süleyman Hamd el-Hattabi (d. 388/998), *Me'alimu's-sunen*, 3ncü baskı, 4 cilt. (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1401/ 1981), 4:74.

¹⁵ Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed et-Tahavi (ö. 321/933), *es-Sünenü'l-me'sura li'l-imam Muhammed b. İdris eş-Şafi*, ed. 'Abdü'l- Mu'ti Emin Kal'aci (Beyrut: Dar'l-Ma'rife, 1406/1986), 193, 303; Ebu Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhaki (d. 458/1066), *es-Sünenü'l-kübra*, ed. Muhammed Abdülkadir 'Ata, 11 cilt. (Beyrut: Daru'l-Kütüb'il-İlmiyye, 1420/1999), 4:121-22.

Hanbel (ö. 241/855) ya da Buhari gibi erken dönem hadis münekkitlerinin kendisini izleyip izlemedikleri hususunda bize herhangi bir ışık tutmamaktadır. Sahabelerin içerik tenkitlerini içeren bu nadir rivayetler, hadis kaynaklarının çeşitli bölümlerine dağılmış haldedir ve Müslim'in (ö. 261/875) *Sahîh* adlı eserinin giriş bölümü ya da et-Tirmizî'nin (d. 279/892) *Kitabü'l-ilel* adlı eseri gibi hadis âlimlerinin tenkit metodolojisini içeren erken dönem eserlerinde bulunmamaktadırlar.

Abbott görünüşte hadis tenkidinin gelişiminden önceye denk gelen materyalleri kullanmış olsa da, hadis geleneğinde içerik tenkidinin var olduğunu savunan diğer âlimler, h.3'üncü/9'uncu ve 4h.'üncü/10'uncu yüzyıllardan sonraki döneme ait kanıtları kullanmışlardır. John Burton “*metin* tenkidinin iddia edildiği kadar nadir görülen bir şey olmadığını” belirtmiş, ancak kullandığı örneklerden biri h.9'uncu/15'inci yüzyıl âlimlerinden olan es-Suyuti'den gelmiştir (ö. 911/1505).¹⁶ Mâhirâne bir şekilde yazılmış *Modern İslam Düşüncesinde Sünneti Yeniden Düşünmek* adlı eserinde, Daniel Brown, içerik tenkidinin klasik hadis âlimleri arasında bilinmez bir şey olmadığını kısaca ifade etmektedir. Bununla birlikte dipnotlarında, bir hadisin uydurma olduğuna delalet eden on beş maddeyi listeleyen, 1960 yılında Mustafa es-Sibai tarafından kaleme alınmış bir esere itimad ettiği anlaşılmaktadır.¹⁷ Ancak bir hadisin uydurma olduğuna delalet eden bu maddelerin kaynağını irdelediğimizde, bunların erken Osmanlı dönemi alimlerinden Ali b. Muhammad İbn 'Arrak'ın (ö. 963/1556) uydurma hadisler üzerine yazdığı *Tenzihü's-ş-şeriatil-merfua ani'l-ahbari's-ş-şeniati'l-mevzua* adlı eserinde ve Memlük dönemi alimi İbn Kayyim el-Cevziyye tarafından *el-Menarü'l-münif* adlı eserinde etraflıca geliştirildiğini görmekteyiz.¹⁸ Bu yazarlar da, metnin

¹⁶ Burton, *An Introduction to the Hadith* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1994), 169.

¹⁷ Daniel W. Brown, *Rethinking Tradition in Modern Islamic Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 113, 164; Krş: Mustafa es-Sibai, *es-Sünne ve mekanetuha fi't-teşrîi'l-İslami* ([Kahire]: ed-Daru'l-Kavmiyye, [1960]).

¹⁸ İçerik tenkidi ilkelerini İbn Kayyim ve İbn Arrak'dan alan modern alimlerin diğer örnekleri için, bkz. Muhammet Beşir Zefir el-Ezheri, *Tahziru'l-muslimin mine'l-ehadisi'l-mevzua 'ala seyyidi'l- mürselin*, ed. Fevvez Ahmed Zemrali (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 1406/1985), 59 vd.; 'Abdu'l- Fettah Ebu Gudde, *Lemahat min*

içeriğini dikkate alarak uydurma hadisleri belirlemek için muntazam bir kriter oluşturmak adına, bu listeyi en eski Sünni hadis alimi olan el-Hatib el-Bağdadi'den (ö. 463/ 1071) derlemiştir.

Hadis ilmi ve tenkidi üzerine yazdığı *el-Kifaye fi 'ilmi usuli'r-rivaye* adlı çok değerli çalışmasında, el-Hatib, uydurma hadis tartışmasına, rivayetlerin klasik sınıflandırılışı ile başlamaktadır: (1) Doğruluğu hemen anlaşılan rivayetler (*mütevâtir*), (2) Yanlılığı hemen anlaşılan rivayetler ve (3) Doğruluğu ya da yanlılığı, yalnızca (hadis kaynaklarının) araştırılma(sı) sonrasında anlaşılabilen rivayetler. Yanlılığı hemen anlaşılan hadisler, şu göstergelerden birisiyle kendini belli eder: Birinci olarak; akılla çelişen ifadelerdir, örneğin; bir Yaratıcının olmadığı yönündeki ifadeler. İkinci olarak; Kur'an ile, Hz. Peygamber'in yaygın olarak bilinen fiilleriyle (*mütevâtir sünnet*) ya da Müslüman toplumun yaygın olarak doğruluğu üzerinde mutabakata vardığı rivayetlerle (*icma*) çelişen hadisler. Üçüncüsü, Müslümanlar için, Allah'ın kesinliğinden emin olunamayacak bir yolla göndermeyeceği kadar, önemli bir bilgi içeren hadisler. Son olarak, gerçekleşmiş olması halinde hataya mahal vermeyecek kadar bariz şekilde, yaygın olarak aktarılması gereken olaylarla ilgili hadisler.¹⁹

tarihi's-sunne ve 'ulumi'l-hadis (Beyrut: Mektebü'l-Matbu'ati'l- İslamiyye, 1404/1984), 117 vd.

¹⁹ el-Hatib el-Bağdadi, *el-Kifaye fi marifeti usuli 'ilmi'r-rivaye*, ed. Ebu İshak İbrahim Mustafa ed-Dimyati, 2 cilt. (Kahire: Daru'l-Hüda, 1423/2003), 1:89; el-Hatib el-Bağdadi, *el-Fakih ve'l- mutefakkih*, ed. İsmail el-Ensari, -2 cilt tek cilt halinde yayınlanmış- ([y.y.]: Daru İhyai's-Sünneti'n-Nebeviyye, 1395/1975), 1:132-3. İbn Kayyim, kendisinden bahsetmese de, kişinin yalnızca hadisler bulabileceği belirli konuları tespit ederek, es-Sağani'nin (ö. 650/1252) katkılarıyla el-Hatib'in listesini genişletir; Şemseddin Muhammed b. Ebu Bekir İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Menarü'l-munif fi's-sahih ve'd-da'if*, ed. 'Abdü'l-Fettah Ebu Gudde, 11^{inci} baskı (Beyrut: Mektebü'l-Matbu'ati'l-İslami, 1325/2004), 51; Ebu'l-Feda'il el-Hasan b. Muhammad es-Sagani, *el-Mevzuat*, ed. 'Abdullah el-Kadi (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405/1985), 4-18. İbn Arrak, kötü ya da mantıksız dil ve içeriğin de rivayetin uydurma olduğunun bir göstergesi olduğu prensibini ekleyerek, el-Hatib'in listesini genişletir; 'Ali b. Muhammed İbn Arrak, *Tenzihu's-Şeriatil-merfua 'ani'l-ahbari's-şeniati'l-mevzua* (Kahire: Mektebetü'l-Kahire, [1964]), 1:6-8. Rivayetin mantıksız bir içeriğe sahip olma durumu, bir rivayetin uydurma olduğunun göster-

İlk iki kriter, Mutezili ve Eş'ari ekollerin epistemolojik olarak kesin kabul ettiği kaynaklarla; yani aklın yargısıyla, Kur'an ile, mütevatir sünnet ve Müslüman toplumun mutabakatı ile, çelişen hadisleri tanımlamaktadır.²⁰ Üçüncü ve dördüncü kriterler, Sünni hukuk teorisyenlerinin yine epistemolojik olarak bağlayıcı kabul ettiği ilkelerle çelişen hadisleri tespit etmektedir: Peygamberî mesajın ve insan toplumunun genel olarak nasıl işlediğine dair Allah'ın koyduğu yasalar (*adetullah*).

Bu formüle edilmiş epistemolojik sıralama, akılcı söylemden uzak duran ve benimsedikleri hadis tenkid metotları bu tutumla kesinlikle benzeşmeyen İbn Hanbel ya da Buhari'ye çok yabancı görünmekteydi. Doğal olarak, el-Hatib'in kriterleri ilk olarak h.3'üncü/9'uncu yüzyılın Hanefi akılcı âlimleri tarafından geliştirilmiş ve daha sonra Eşari epistemoloji geleneğince benimsenmiştir. İbn Hâcer el-Askalanî (ö. 852/1449) ve es-Suyuti, el-Hatib'in bu içerikle ilgili kriterlerini, *el-Kifaye* adlı eserindeki kaynaklarından biri olan, Eşari ekolünün kurucularından Ebu Bekir el-Bakillani'den (ö. 403/1013) aldığını bildirmektedir.²¹ Bakillani'den önce, içerik tenkidine yönelik bu yaklaşımın bilinen en eski izlerinin, Hanefi bir kadı olan İsa b. Eban'ın (ö.221/836) eserlerinde olduğunu görmekteyiz. Hakkında tartışmalar bulunan ve aklı önceleyen alimlerden biri olan Bişr el-Merisi'nin (ö. 218/833) ve onun yanı sıra eş-Şafi'nin iddialarının aksini ispat ettiği bir eserde İbn Eban, rivayetlerin

gesi olarak İbn Salah'ın *Mukaddime* adlı eserinde de bulunmaktadır. İbn Salah, *Mukaddimetu İbn Salah*, ed. 'A'îşe 'Abdurrahman (Kahire: Daru'l-Me'arif, 1411/1990), 279.

²⁰ Ebu Hilal el-Askeri (fl. 400/1000), *Kitabu'l-evail*, ed. Velid Kassab and Muhammed el-Mısri, 2 cilt. (Daru'l-'Ulum, 1401/1981), 2:119; Marie Bernand, "la Notion de 'İlm chez les premiers Mu'tazilites," *Studia Islamica* 36 (1972): 26. Bu nedenle, meşhur Eş'ari hukuk ve kelam alimi Fahreddin er-Razi (ö. 606/1209) "(hadisle) epistemolojik anlamda kesin olarak çelişen bir kanıtın var olmaması"nı o hadisi kabul etmenin şartlarından biri olarak belirtmiştir; Fahreddin er-Razi, *el-Mahsul fi 'ilmi usuli'l-fikh*, ed. Taha Cabir Alvâni (Beirut: Müessesetü'r-Risale, 1412/1992), 4:427-8.

²¹ İbn Hacer el-Askalani, en-*Nüket 'ala kitabi İbn Salah*, ed. Mes'ud 'Abdulhamid es-Sa'dafi ve Muhammed Faris (Beirut: Daru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1414/1994), 361; Celale'd-Din es-Suyuti, *Tedribu'r-ravi fi şerhi Takribu'n-Nevevi*, ed. 'Abdu'l-Vehhab 'Abdu'l-Latif, 3^{üncü} baskı (Kahire: Mektebetu Daru't-Turas, 1426/2005), 213.

üç farklı kategoriye ayrılması üzerinde durmakta ve erken dönem Müslüman toplumunun (*selef*) Kur'an ya da sabit *sünnet* ile çelişen ya da gerçekte yaşanmış olsaydı daha yaygın şekilde aktarılacak olan *ahad* (yaygın olarak aktarılmayan) rivayetleri reddettiğini ifade etmektedir. O, aynı zamanda, bir hadisin sıhhatini tespit için nihai hakemin *isnad* değil, aklın hükmü (*ictihad*) olduğunu söylemektedir.²²

Erken dönem hadis münekkitleri tarafından pek bilinmiyor gibi görünse de, İsa b. Eban *ehl-i sünnet* hadis alimleri tarafından benimsenmeyen Hanefi geleneğinin bir üyesidir. O, eş-Şafi'nin iddialarını çürütmek üzere bir eser vermiş ve Kur'an'ın mahluk olduğu inancı *ehl-i hadis* tarafından sevilmeyen kişi sıfatını korumasını sağlamıştır.²³ el-Hatib, el-Bakillani'nin içerik tenkidi ile ilgili akılcı kriterlerini h.5'inci/11'inci yüzyılda dikkat çekici bulmuş olabilir, ancak İbn Hanbel ya da el-Buhari gibi daha önceki *ehl-i rey* karşıtı münekkitlerin İbn Eban'ı ve diğer *ehl-i rey* üyelerini içerik tenkidi yöntemleri konusunda örnek aldığı hayal etmek zordur. Dahası, el-Hatib'in içerik tenkidi ilkeleri listesi, kendi çalışması içinde dahi yersiz görünmektedir. O,

²² Bu kitabın büyük bir bölümü, h.4'üncü/10'uncu yüzyıl Hanefi yasa kuramcısı Ebu Bekir Ahmed b. Ali el-Cessas (ö. 370/981) tarafından muhafaza edilmiştir; Ebu Bekir Ahmed el-Cessas, *Usulu'l-Cessas*, ed. Muhammed Muhammed Tahir, 2 cilt. (Beyrut: Darül-Kütübü'l-İlmiyye, 1420/2000), 1:504, 2:3-6, 14. İbn Eban ve hadislere yaklaşımı ile ilgili kıymetli bir eser için, bkz. Murteza Bedir, "An Early Response to al-Shafi'i: 'İsa b. Eban on the Prophetic Report (khabar)," *Islamic Law and Society* 9, no. 3 (2002): 285-311, özellikle: 302.

²³ İbn Eban, Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybani'nin öğrencisiydi ve Şafi alim İbn Sureyc'i (ö. 306/918) iddialarını çürütmek üzere kitap yazmaya yönelten, bağımsız hüküm verebilme (*rey*) üzerine bir çok kitap yazmıştır, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak İbn Nedim (ö. 385-8/995-8), *The Fihrist*, ed. ve çev.: Bayard Dodge (New York: Columbia University Press, 1970, Chicago'da yeniden basım: Kazi Publications, 1998), 507, 523 (atıflar Kazi baskısından yapılmıştır); Krş: el-Hatib el-Bağdadi, *Tarihu Bağdad*, ed. Mustafa 'Abdu'l-Kadir 'Ata, 14 cilt. (Beyrut: Darül-Kütübü'l-İlmiyye, 1417/1997), 11:158-60 (İbn Eban'ın biyografisi); ez-Zehebi, *Mizanu'l-itidal*, 3:310; ez-Zehebi, *Siyeru e'lami'n-nubela*, cilt. 10, ed. Şu'ayb Arna'ut ve Muhammed Nu'aym el-'Irkasusi (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risale, 1412/1992), 440; İbn Ebi'l-Vefa', *el-Cevahirü'l-mudiyye fi tabakati'l-hanefiyye*, ed. 'Abdu'l-Fettah Muhammed el-Huli, 2^{nci} baskı, 5 cilt. (Giza: Hucr, 1413/1993), 2:678-80.

Kifaye adlı eserinde, bunları bir kez dahi açıkça uygulamamaktadır. Nitekim, kendisinin *Tarihu Bağdad* adlı eserinde uydurma olarak adlandırdığı sayısız hadisin tenkidinde, *Kifaye* kapsamında ortaya koyduğu kriterler çerçevesinde hadisleri reddettiğini görmek de mümkün değildir.²⁴

Modern Müslüman araştırmacılar da Batılı meslektaşlarıyla aynı sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Argümanları, ya Hz. Aişe gibi Sahabelerin tarihsel olarak sorunlu olan içerik tenkitlerine ya da el-Hatib el-Bağdadi'den derlenen kriterler listesine dayanmaktadır. *Hadis Çalışmaları* adlı eserinde, Muhammed Haşim Kemâlî'nin hadis münekkitlerinin kullandığı kriterlerle ilgili değerlendirmesi, İbn Kayyim ve sonraki Sünni âlimlerin detaylandığı içerik tabanlı kriterlerin bir özetinden oluşmaktadır.²⁵

²⁴ Örneğin; el-Hatib, Hz. Peygamber'in, "Ben ilmin şehriyim ve Ali de kapısıdır" dediği ifade edilen rivayet ile ilgili olarak hiç bir içerik sorunundan bahsetmez ve yalnızca "bu yalandır" der; el-Hatib, *Tarihu Bağdad*, 11:201. el-Hatib'in uydurma hadisleri tespit ettiği diğer örnekler için, bkz. *a.g.e.*, 8:56, 8:162, 9:47, 9:440, 9:456, 10:356, 11:241. Uydurma hadisleri tespit ederken, el-Hatib zaman zaman ravilerin ölüm tarihlerini kullanarak, söz konusu hadisi iddia ettikleri kaynaklardan duymuş olamayacaklarını kanıtlamıştır. Bkz, Örneğin, *a.g.e.*, 3:59; Krş: Ahmed b. Aybek İbnü'd- Dimiyati, *el-Müstefad min Zeyli Tarihu Bağdad*, ed. Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1417/1997), 21:41-2. İlginçtir ki, el-Hatib bir hadisin Hz. Peygamber'e ait olduğunu tespit etmede, şayet sıradan tarihi bir olaydan daha fazla kişi tarafından bilinebilecek bir vakıya aktarılmasına rağmen böyle bir durum söz konusu değilse o rivayetin doğru olamayacağı kriterini uygulamıştır: Meşhur dil bilgisi uzmanları el-Kisai ve Sibeveyh, bir tartışmada sonuca varmak için Halife'nin Bedevi muhafızlarından bir grubun fikrini almıştır. el-Hatib, bazılarının el-Kisai'yi Bedevilerle iş birliği yaparak, istediği kararı vermelerini sağlamaya çalışmakla suçladığını anlatır. Ancak, el-Hatib; "Bu fikir savunulamaz, zira böyle bir olay Halife'den, vezir'den ya da Bağdad halkından gizli kalamazdı" der, el-Hatib, *Tarihu Bağdad*, 12:104 (Ali b. el-Mübarek en-Nahvi'nin biyografisi).

²⁵ Muhammed Haşim Kemâlî, *A Textbook of Hadis Studies* (Markfield, U.K.: Islamic Foundation, 2005), 194-7. Benzer bir argüman için, bkz. Necm Abdürrahman Haleb, *Nakdu'l-metn beyne sinaati'l-muhaddisin ve metaini'l-müsteşrikin* (Riyad: Mek-tebetü'r-Rüşd, 1409/1989), 46-7.

Müslüman alimlerin içerik tenkidini göz ardı ettiğine dair Oryantalist suçlamaları çürütmek için yapılan bir çalışmada, Muhammed Lokman es-Selefi, Hz. Aişe gibi Sahabelerin klişeleşmiş örneklerinden faydalanır.²⁶ Ayrıca, büyük ölçüde İbn Kayyim ve İbn Arrak'ın eserlerinden aldığı, kendi içerik tenkidi kriterleri listesini de sunar. Ancak, örnek olarak, h.8'inci/14'üncü yüzyıl âlimi İbn Teymiye (ö. 728/1328) tarafından tenkit edilen hadisleri kullanır.²⁷ Ancak, bu yaklaşımı el-Hatib'in *el-Kifaye*'sinden daha sonraki döneme kadar sürdürmesi mümkün değildir.²⁸ Dikkat çekici olan şudur ki, sadece Lokman es-Selefi ve Hintli Hamza el-Melibari erken dönem hadis geleneğinde içerik tenkidi için herhangi bir kanıt sunabilen modern Müslüman araştırmacılar olmuştur ve onların katkılarını da birazdan sunacağız.²⁹

H.3'üncü/9'uncu Yüzyıl Hadis Alimleri Tarafından İçerik Tenkidi Yapıldığının Kanıtları

Aşağıdakiler, h.3'üncü/9'uncu yüzyıl ravi tenkidi çalışmalarından, içerik tenkidi örnekleridir.

A. Muhammed b. İsmail el Buhari'nin (ö. 256/870) eserlerinden örnekler:

- Kitabü'd-duafai's-sağir'de Buhari, zayıf bir ravi olan Haşrec b. Nubate (ö. 2'nci/8'inci yüzyıl ortaları) tercemesinde Haşrec'in, Hz. Peygamber'in "benden sonraki halifeler Ebubekir, Ömer ve Osman'dır dediğini" içeren bir hadis aktardığını ifade etmektedir. Buhari, bu hadisin başka raviler tarafından rivayet edilmediğini, bilakis Ömer b. Hattab ve Ali b. Ebu Talib'in "Hz. Peygamber halef tayin etmemiştir." dediğini ekler.³⁰

²⁶ Muhammed Lokman es-Selefi, *İhtimamü'l-muhaddisin bi-nakdi'l-hadis seneden ve metnen ve dahdi meza'imi'l-müsteşrikin ve etbahim*, (Riyad: [y.y.], 1408/1987), 311-14.

²⁷ a.g.e., 321, 340-4.

²⁸ a.g.e., 326.

²⁹ es-Selefi, *İhtimamü'l-muhaddisin*, 330, vd.; Hamza el-Melibari, *Nazaratü'l-cedide fi 'ulumü'l-hadis* (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1423/2003), 89, vd., 129-32.

³⁰ Muhammad b. İsmail el-Buhari, *Kitabu du'afai's-sağir*, ed. Muhammad İbrahim Zeyd (Beyrut: Darü'l-Marife, 1406/1986), 42. Muvaffaku'd-din İbn Kudame (d.

- Ravi Avn b. Ömer el-Keysi'den (ö. 212/827-28) bahsederken, Buhari bu râvinin bazı hadislerinin kabul edildiğini bazılarınsın ise reddedildiğini ifade etmektedir. Zayıf rivayetlerinin bir örneği olarak, el-Keysi'nin "[Kıyamet günü ile ilgili] alametler, h.200 yılından sonra görülecektir." şeklindeki hadisi aktardığını belirtir. Buhari, bu hadisi reddeder, çünkü "iki yüz [yıl] geçmesine rağmen bu işaretlerin hiçbiri tezahur etmemiştir."³¹ Bu tenkid, Buhari'nin bugüne kadar gelen ravi tenkidi kitaplarında mevcut değildir, ancak ez-Zehebi (ö 748/1348) bu tenkidi kayıp bir eserden, muhtemelen Buhari'nin Kitabü'd-duafa el-kebir adlı eserinden alıntılar.³² Buhari'nin gerçekten de bu hadisle ilgili tenkid de bulunduğunu kanıtlarla destekleyebiliriz, Zira h.4'üncü/10'uncu yüzyıl münekkiti el-Ukayli, Buhari'nin bu hadisi reddettiğini not etmektedir.³³ İlginçtir ki, İbn Mace (ö.

620/1223), *el-Müntehabu min İleli'l-Hallal*, ed. Tarık b. İvadullah b. Muhammad (Riyad: Daru'r-Raye, 1419/1997), 218-20.

- ³¹ ed-Darekutni, *Ta'likatü'd-Darekutni 'ale'l-Mecruhin li-İbn Hibban*, ed. Halil b. Muhammed el-Arabi (Kahire: el-Farukü'l-Hadisiyye li't-Tiba'a ve'n-Neşr, 1424/2003), 211-12; Krş.: İbn Kayyim, *el-Menarü'l-münif*, 111.
- ³² ez-Zehebi, *Mizanu'l-itidal*, 3:306. ez-Zehebi, *Mizanu'l-itidal adlı* eserinde, Buhari'nin *Kitabu'd-duafai'l-kebir* eserinden bir çok alıntı yapmıştır; bkz.ez-Zehebi, *Mizanu'l-itidal*, 2:570, 598; 3:311, 313.
- ³³ el-Ukayli, söz konusu hadisin meşhur Tabiin alimi İbn Sirin'e de atfedildiğini ekler; el-Ukayli, *Kitabu'd-duafa'l-kebir*, 3:328-9. Bu hadis, h.4'üncü/10'uncu yüzyıl Hanbeli münekkid İbrahim b. Ahmed İbn Şakla el-Bağdadi (ö. 369/970) tarafından da uydurma olarak kabul edilmiştir; ed-Darekutni, *Ta'likatu'd-Darekutni*, 212; ed-Darekutni, bu hadisi *'ilel* adlı eserinde herhangi bir içerik tenkidinde bulunmadan, yalnızca "bu rivayetle ilgili herhangi bir husus sahih değildir" diyerek listeler; ed-Darekutni, *el-İlelü'l-varide fi hadis'in-nebevi*, ed. Mahfuz er-Rahman es-Selefi, 11 cilt, (Riyad: Daru't-Ṭaybe, 1405/1985-1416/1996), 6:164. İbn Cevzi (ö. 597/1201) bu hadisi, *Kitabu'l-mevzuat* adlı meşhur kitabına dahil eder, mevzu oluş nedeniyle ilgili olarak da Muhammed b. Yunus b. Musa el-Kudaymi'yi (ö. 286/899-900 ancak 100 yıldan fazla yaşamıştır) sorumlu tutar; Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzi, *Kitabu'l-mevzuat*, ed. Abdurrahman Muhammed Osman, 3 cilt (Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1386-88/1966-68), 3:197-98. *el-Menaru'l-münif* adlı eserinde İbn Kayyim bu hadisi, Hz. Peygamber'in belirli tarihlerle ilgili öngörülerde bulunması nedeniyle uydurma olduğu anlaşılacak rivayetlere örnek olarak sunar; İbn Kayyim, *el-Menarü'l-münif*, 220.

273/887) bu hadisi Sünen adlı eserine dahil etmiş ve el-Hakim en-Nisâbüri tarafından, el-Mustedrek 'ale's-Sahihayn adlı eserinde sahih olarak kabul edilmiştir.³⁴

- Tarihü'l-kebir adlı eserinde, 'Abdullah b. Hânî Ebu'z-Ze'ra'nın (ö. 1'nci/7'inci yüzyılın sonları) hayatını anlattığı bölümde, Buhari; Abdullah'ın İbn Mes'ud'dan alıntı yaparak, Kıyamet gününde Hz. Peygamber'in Cebrail, İbrahim ve İsa'yı (ya da başka bir rivayete göre Musa'yı) takip ederek, Müslümanlar adına Allah'a yalvaran dördüncü kişi olacağını söylediğini belirtir. Buhari bu hadisi reddetmektedir, çünkü; "Hz. Peygamber'in [Kıyamet gününde] ilk şefaathçi benim" dediği bilinmektedir. Abdullah b. Hani'nin hadisi başka rivayetlerle desteklenmemektedir."³⁵
- Buhari, et-Tarihü'l-evsat adlı eserinde (bazen et-Tarihü's-sağir olarak da anılır), ravi Ebu Bahr Muhammed b. Fedâ (ö. 2'nci/8'inci yüzyıl ortaları) hakkında tenkit içeren bir maddeye yer verir. Bu maddede Buhari, Süleyman b. Harb'in (ö. 224/238-39) Ebu Bahr'i alkol satmakla ve "Hz. Peygamber, tedavüldeki Müslüman parasının kırılmasını yasakladı." hadisini ak-

³⁴ *Sünenü İbn Mace: Kitabü'l-fiten, babu'l-ayat*; Ebubekir Ahmed b. Malik el-Kati'i (ö. 368/978-9), *Cüzü elf dinar*, ed. Bedir b. Abdullah el-Bedir (Beyrut: Daru'n-Nefais, 1414/1993), 423; el-Hakim, *el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn* (Haydarabad: Da'iratü'l-Me'arifi'n-Nizamiyye, 1334/[1915-16]), 4:428; Şiruye b. Şehredar ed-Deylemi (ö. 509/1115), *el-Firdevs bi mesuri'l-hitab*, ed. Fevz Ahmed el-Zemrili ve Muhammed el-Mu'tasim bi'llah el-Bağdadi, 5 cilt (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 1407/1987), 1:161.

³⁵ Buhari, *et-Tarihu'l-kebir*, 5:120. Krş: el-Ukayli, 2:314, vd.; ez-Zehebi, *Mizanü'l-ittidal*, 2:517. Enes b. Malik tarafından aktarılan "Cennet için ilk şefaath edecek olan benim ve Ben ümmeti en fazla olan peygamberim" hadisi bunlardan biri olmak üzere, Hz. Peygamber'in ilk şefaathçi olduğunu beyan eden pek çok hadis vardır. Krş.: *Sünen Darimi*: giriş bölümleri, *babu ma ütiye'n-nebi* (sas.) *mine'l-fadl*; Krş.: el-Beyhaki, *es-Sünenü'l-kübra*, 9:8 (*kitabü's-siyer, babu mubtedei'l-halk*). Buhari'nin bu konudaki hassasiyeti kendi bağlamı içerisinde anlaşılabilir, zira bu hadisin hem et-Tirmizi'nin *Cami*'sindeki (İbn Abbas aracılığıyla aktardığı) hem de İbn Mace'nin *Sünen* adlı eserindeki her iki versiyonunda da; Hz. Peygamber'in, Hz. Musa, Hz. İbrahim ve Hz. İsa'ya olan üstünlüğünü ya da en azından eşitliğini vurgulamak için, onun şefaatte ilk sırada olduğuna değinilir; *Camiu't-Tirmizi: Kitabü'l-menakib, babu fi fadli'n-nebi* (s); *Sünenü İbn Mace: Kitabü'z-zuhd, babu zikri's-şefaa*.

tarmakla suçladığını nakletmektedir. Buhari, aynı zamanda Süleyman'dan alıntı yapar ve "Para basan el-Haccac b. Yusuf'tu, Hz. Peygamber zamanında para basılmamıştı." ifadesini aktarır. Bu hadis İbn Ebi Şeybe'nin (ö. 235/849) Musannef adlı eserinde, Ebu Davud'un (ö. 275/889) ve İbn Mace'nin Sünen adlı eserlerinde ve daha sonraki diğer metinlerde geçmektedir.³⁶

- Buhari, *et-Tarihü'l-kebir* adlı eserindeki Muhammed b. Abdurrahman b. Yuhannes (ö. 1'inci/7'nci yüzyıl sonları) ile ilgili bölümde, kendisinin Hü-kayme bt. Ümeyye'nin, Ümmü Seleme'den naklettiği bir hadisi, şu şekilde aktardığını belirtir. Hz. Peygamber: "Kim ki [Mekke'deki] Mescid-i Haram'a hac ya da umre için [Kudüs'teki] Mescid-i Aksa'dan ihrama girerse, önceki bütün günahları affolur." Buhari; "bu hadis başka rivayetlerle desteklenmemiştir, nitekim Hz. Peygamber, [iki yeri] Zül Huleyfe ve el-Cuhfe'yi haccın başlangıç yeri olarak belirlemiş ve hacca niyetlenmek için Zül Huleyfe'yi seçmiştir." der. Burada ilginç olan, Buhari'nin hadisi aktaran kişi ile ilgili herhangi bir tenkid yapmaksızın, hadisi reddetmesidir. Bu hadis, İbn Mace'nin ve Ebu Davud'un Sünen adlı eserlerinde ve aynı za-

³⁶ Buhari, *et-Tarihü'l-evsat*, ed. Muhammed b. İbrahim el-Luhaydan, 2 cilt. (Riyad: Daru's-Sumay'i, 1418/1998), 2:109-10; ez-Zehebi, *Mizanü'l-itidal*, 4:5. İbn Hibban, (somut bir içerik tenkidi yapmadan), söz konusu hadis de dahil olmak üzere, Ebu Bahr tarafından aktarılan az sayıda hadisin münker olduğunu ifade etmektedir. Bu ifadelerine hem İbn Hibban, hem de İbn Main'in onu zayıf olarak kabul ettiğini de eklemektedir. İbn Hibban, *el-Mecruhin*, 2:274. İbn Adi, bu hadisin dört farklı tarihini de listeler, bunların hepsi de aynı temel isnada sahiptir ve yine herhangi bir içerik tenkidi yoktur. Bu versiyonlar "[paradaki] kusurlar hariç olmak üzere" şeklinde ek bir ifade içerir.; İbn Adi, *el-Kamil*, 6:2178. el-Makdisi, zayıf bir ravi olan Ebu Bahr'ın isnaddaki varlığının altını çizerek, bu hadisi *Tezkiratü'l-mevzuat* adlı eserine dahil eder; Muhammed b. Tahir el-Makdisi, *Tezkiratü'l-mevzuat*, ed. Muhammed Mustafa el-Hudari (Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye 1401/1981), 49. Hadis, aynı temel isnad yoluyla şu eserlerde yer alır: *Sünen Ebi Davud: Kitabü't-ticara, Babu fi kesri'd-derahim*; *Sünen İbn Mace: Kitabü't-ticara, babü'n-nehı an kesri'd-derahim ve'd-denanir*; İbn Ebi Şeybe, *Musannafu İbn Ebi Şeybe*, ed. Muhammed Abdülsemel Şahin, 9 cilt. (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1416/1995), 4: 536; Ebu Nu'aym el-İsfahani (d.430/1038), *Geschichte Isbahans*, ed. Sven Dederling (Leiden: Brill, 1931-34), 1:209; el-Hatib, *Tarihu Bağdad*, 6:343.

manda İbn Hanbel'in Müsned adlı eserinde ve el-Beyhaki'nin (ö. 458/1066) Sünenü'l-kübra adlı eserinde de yer almaktadır.³⁷

- Ebu Davud, en-Nesai, et-Tirmizi (ö. 270/892) ve İbn Mace gibi alimlerin hepsi *Sünenlerinde* Salih b. Muhammed b. Zaide'den (ö. 140/757 ve 150/767 arasında) hadis aktarsa da, Buhari kendisini 'kabul edilemez (*münker*) hadisler rivayet eden kimse' olarak değerlendirir ve reddeder.³⁸ *et-Tarihü'l-kebir* adlı eserinde Buhari; Salih'in, Salim b. Abdullah b. Ömer > Abdullah b. Ömer > Ömer b. Hattab > Hz. Peygamber tariki ile güvenilemez bir hadis rivayeti aktardığını belirtir. Buna göre, Hz. Peygamber: "Her kim [haksız yere savaş ganimetlerini toplamakta] açgözlülük yaparsa, onun ganimetini yakın." buyurmuştur. Buhari bu hadisi reddeder, çünkü Ömer'den aktarılan asıl hadisin, "kişinin kendi payından fazla ganimet almasıyla ilgili olarak, Hz. Peygamber, [ganimeti] yakmayın diye buyurdu." şeklinde olduğunu söylemektedir.³⁹ Bu hadis ed-Darimi (ö. 255/869) ve Ebu Davud'un *Sünenlerinde* ve Tirmizi'nin *Cami'sinde* Salih b. Muhammed b. Zaide'den nakledilmektedir. Ancak, et-Tirmizi hadisin yalnızca bu *isnad* yoluyla aktarıldığını belirtir.⁴⁰

³⁷ Buhari, *et-Tarihü'l-kebir*, 1:161. ez-Zehebi aynı kişi ile ilgili bölümünde bunu aktarır; ez-Zehebi, *Mizanü'l-itidal*, 3:622. Buhari, bu hususların temellendirildiği bir hadisi Sahih adlı eserine dahil etmiştir. (*Sahihu'l-Buhari: Kitabü'l-hacc, babu fardi mevakiti'l-hacc ve'l-umre*). Bu hadisin diğer örnekleri için, bkz. ed-Darekutni, *Sünenü'd-Darekutni*, ed. 'Abdullah Haşim el-Medeni, 4 cilt, 2'nci ciltte. (Kahire: Daru'l-Mehasin li't-Tiba'a, 1386/1966), 2:283-4; el-Beyhaki, *Sünenü'l-kübra*, 5:45 (*Kitabü'l-hacc, Babu fadli men ehalle mine'l-mescidi'l-akşa ile'l-mescidi'l-haram*); *Sünen İbn Mace: Kitabü'l-menasik, babu men ehalle bi-umra min beyti'l-makdis*; *Sünen Ebi Davud: Kitabü'l-menasik, bab fi'l-mevakit*; *Müsned-ü Ahmed*: 6:299; *es-Suyuti, el-Camiu's-şagir, 2^{nci} baskı*. (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004), 520 (#8544, zayıf olarak listelenmiş).

³⁸ Buhari, *Kitabu'd-duafai'sagir*, 62.

³⁹ Buhari, *et-Tarihü'l-kebir*, 4:241.

⁴⁰ *Sünenü'd-Darimi: Kitabü's-Siyer, bab fi 'ukubeti'l-ğal*; *Sünenü Ebi Davud: Kitabü'l-cihad, bab fi 'ukubeti'l-ğal*; *Camiu't-Tirmizi: Kitabü'l-hudud, babu ma cae fi'l-ğali ma yusnau bihi*.

B. Müslim b. el-Haccac en-Nisaburi'nin (ö. 261/875) *Kitabü't-temyiz* adlı eserinden örnekler (ö. 261/875):

- Müslim b. el-Haccac'ın *Kitabü't-temyiz* adlı eserinin yalnızca bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Eserin tamamının çok daha geniş ve hadis tenkidi tarihinde eşsiz bir eser olduğu düşünülmektedir. Hadis tenkidi ilminin gerekçelerini ve işleyişini anlamak isteyen genç bir âlime hitap edilerek yazılan eser, sadece Müslim'in *Sahih*'inin mukaddimesinin ulaşabildiği bir ders kitabı berraklığıyla, yazarın tenkit metodolojisini açıklar. Müslim'in *Kitabü't-temyiz* adlı eserinde görülen tenkit metodunun şeffaflığı, el-Melibari ve Lokman es-Selefi gibi modern Müslüman araştırmacıların neden bu eseri erken dönem içerik tenkidinin yegâne kaynağı olarak gördüğünü izah etmektedir.⁴¹ Esasında, *Kitabü't-temyiz*, en az on dokuz bariz içerik tenkidi örneği içermektedir ve aşağıda bunlardan bir kaç örnek olması amacıyla verilmiştir:
- Müslim, isnadı diğer tariklerde bulunan önemli bir râvîyi zikretmediği için ve meşhur Basralı ravi Şube b. el-Haccac (ö.160/776) tarafından nakledilen Hz. Peygamber'in dua ederken sessizce 'amin' dediğini belirten bir hadisin bir tarikini tenkid etmektedir. Müslim; "Hz. Peygamber'in yüksek sesle 'amin' dediği yaygın şekilde rivayet edilmiştir" demektedir.⁴²
- Müslim; genç İbn Abbas'ın, namaz kılarken kendisine uyduğu Hz. Peygamber'in sol tarafa geçmesini sağladığını nakleden bir hadisi tenkid etmektedir. Müslim şöyle der: "İbn Abbas'ın diğer rivayetlerinden anlaşılmalıdır ki, imamla namaz kılan bir kişinin, imamın solunda değil, sağında durması Allah'ın Elçisi'nin sünnetidir."⁴³
- İhlas Suresi'nin önemini ifade eden bir grup hadisle ilgili olarak, Müslim şöyle der; "güvenilir ravilerin çoğunluğu Hz. Peygamber'in bu surenin Kur'an'ın üçte birine denk olduğunu buyurduğunu aktarmaktadır." Bu yüzden İbn Verdân'ın, bu surenin Kur'an'ın dörtte birine eşdeğer olduğu-

⁴¹ el-Melibari, *Nazarat cedide*, 89 ff., 129-32; Lokman es-Selefi, *İhtimamu'l-muhaddisin*, 330 vd.

⁴² Müslim b. el Haccac en-Nisaburi, *Kitabu't-temyiz*, ed. Muhammed Mustafa el-Azami (Riyad: Matba'atu Cami'atu Riyad, [1395/1975]), 134.

⁴³ a.g.e., 137.

na dair rivayeti azınlıkta kalır. Ayrıca Müslim, İbn Verdan'ın dört diğer surenin Kur'an'ın dörtte birine eşit olduğunu naklettiğini ifade eder, ki buna göre de toplamda beş adet çeyrek ortaya çıkmaktadır. Bu mantıksal çelişki, Müslim'in kendi deyişle, "münker görülür ve anlamının doğru olması da akla yatkın değildir."⁴⁴

C. Ebu Yusuf Yakub b. Süfyan el-Fesevi'nin (ö. 277/890-91) *Kitabü'l-ma'rife ve't-tarih* adlı eserinden:

- el-Fesevi, Müslüman toplumunun tarihsel gelişimiyle ve dini bilgileri aktaran başlıca raviler ile ilgili bir çalışma olan, *Kitabü'l-ma'rife ve't-tarih* adlı eserinin Zeyd b. Vehb (ö. 96/714-15) ile ilgili tercemesinde, Zeyd'in birçok problemlili rivayetinin olduğunu belirtir. Bunlardan birinde, Ömer b. el-Hattab, Hz. Peygamber'in münafikların isimlerini paylaştığı Huzeyfe b. el-Yeman'a, Rasulullah'ın (sas) ikinci halifenin ismini bunlardan birisi olarak zikredip zikretmediğini sorar. Huzeyfe; "Hayır, [zikretmedi] ve senden sonra hiç kimseye bilgi vermeyeceğim." şeklinde cevap verir. el-Fesevi, buna itiraz eder ve "bu imkansız ve korkarım ki uydurmadır" der. el-Fesevi, şöyle devam eder; "Ömer, Kur'an'ın her birini kurtuluşla müjdediği, Bedir Savaşı'nın gazilerinden biridir ve Hz. Peygamber, kendisinden sonra herhangi bir peygamber olsaydı, bunun Ömer olacağını buyurmuştur."⁴⁵

D. Ebu İshak İbrahim b. Ya'kub el-Cuzcani'nin (ö. 259/873) *Ahvalü'r-rical* adlı eserinden örnekler:

- Ravi tenkidi ile ilgili elimizdeki en eski eserlerden biri olan *Ahvalü'r-rical* adlı eserinde Cuzcani, Hz. Peygamber'in günde on altı rekat sünnet namaz kıldığını ifade eden, Asım b. Damra (ö. 144/ 761-62) tarafından nakledilen bir hadisi aktarır. el Cuzcani buna şu ifadeleriyle karşı çıkar:

Ey Allah'ın kulları, Hz. Peygamber'in Sahabelerinden ya da eşlerinden herhangi biri, bu [sayıda bir] sünnet namazdan bahsetmiş midir? Onlar zamanın-

⁴⁴ a.g.e., 147.

⁴⁵ Ebu Yusuf Yakub b. Süfyan el-Fesevi, *Kitâbü'l-ma'rife ve't-tarih*, ed.Ekrem Ziya Ömeri, 2^{nci} baskı, 3 cilt. (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risale, 1401/1981), 2:769; ez-Zehabi, *Mizanü'l-itidal*, 2:107.

da [Hz. Peygamber ile] birlikteydiler ve Aişe on iki rekat, İbn Ömer ise on rekat sünnet namazdan bahseder. Ve ümmetin geneli ya da her kimden [alıntı yapmak] isterseniz o, kabul etmektedir ki, sünnet namazların rekat sayısı on ikidir.... Birisi "pek çok hadis yalnızca bir kişi tarafından aktarılmış [da kabul edilmiştir]" diye itiraz ederse, deyin ki; "Haklısın, gerçekten de Hz. Peygamber oturur ve bir daha asla tekrarlamayabileceği bilgelik dolu bir söz ederdi ve yalnızca bir kişi bu sözü aklında tutardı... Ancak Asım'a göre, [Hz. Peygamber] bu namazları düzenli olarak tekrar ediyordu, bu yüzden bu karıştırılacak bir şey değildir.⁴⁶

- el-Cuzcani, Selim b. Salim el-Belhi (ö. 196/812) ile ilgili bahsederken, İbn Mübarek'e (ö.181/797) mercimeğin nasıl yetmiş peygamberin dilinde kutsallaştırıldığına dair hadisle ilgili soru sorulduğunda, Mübarek şöyle der, "Hayır, bir peygamberin dilinde dahi kutsallaştırılmamıştır! Gerçekten de, [mercimek] zararlıdır ve şişkinliğe sebep olur. Bunu kim rivayet etti?⁴⁷

H.4'üncü/10'uncu Yüzyıl Hadis Âlimlerinin Açıkça İçerik Tenkidi Yaptıklarının Kanıtları

Aşağıdakiler, h.4'üncü/10'uncu yüzyıl ravi tenkidi ve hadis derlemesi çalışmalarından içerik tenkidi örnekleridir.

⁴⁶ Ebu İshak İbrahim b. Yakub el-Cuzcani, *Ahvalü'r-ricâl*, ed. Subhi el-Bedri es-Samarra'i (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risale, 1405/1985), 43-6.

⁴⁷ *el-Cuzcani, Ahvalu'r-ricâl*, 208. Bu hadis, şu eserlerde de bulunur: İbn Hibban, *el-Mecruhin*, 2:120; Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed et-Taberani (ö. 360/971), *el-Mucemu'l-kebir*, ed. Hamdi Abdülmecit es-Selefi, 2^{nci} baskı, 28 cilt. (Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-'Arabi, 1404-1410/ [1984-90]), 22:63 (Selim b. Salim el-Belhi'nin olmadığı bir *isnad* yoluyla); İbn Adi, *el-Kamil*, 3:1173 (Selim b. Salim el-Belhi ile ilgili madde); Ebu Nuaym el-İsfahani, *Hilyetü'l-evliya ve tabakatü'l-asfiya* , 11 cilt. (Beyrut, Kahire: Daru'l-Fıkr ve Mektebetü'l-Hancı, 1416/1996), 7:82 vd. (Ali b. el-Hasan es-Sülemi'nin sözleri olarak); el-Makdisi, *Tezkiratü'l-mevzuat*, 90; ed-Deylemi, *Müsnedü'l-Firdevs*, 3:59; İbn Cevzi, *el-Mevzuat*, 2:29495; ez-Zehebi, *Mizanü'l-itidal*, 3:253, 313; Molla Ali b. Sultan el-Kari el-Herevi (ö. 1014/1606), *el-Esrarü'l-merfu'a fil-ahbari'l-mevzua*, ed. Muhammed Lütfi es-Sabbah, 2^{nci} baskı. (Beyrut: el-Mektebü'l-İslami, 1406/1986), 256-7.

A. Muhammed b. İshak b. Huzeyme'nin (ö. 311/923) *Sahih adlı eserinden örnekler:*

- Bu kitabın yalnızca bir kısmı günümüze kalmış olsa da, Nişabur'un ünlü Şafi alimi İbn Huzeyme'nin Sahih adlı eserinde içerik tenkidi yaptığına dair güçlü kanıtlar vardır. H.8'inci/14'üncü yüzyıl alimi Bedrü'd-Din ez-Zerkeşi (ö. 794/1392) İbn Huzeyme'nin hadis ile ilgili tenkidinden alıntı yapar; "Gerçekten de, Allah'ın kullarından hiç biri namazda bir gruba önderlik edip, Allah'a yalnızca kendisi için dua etmemelidir—bunu yapan kişi, [gruba] ihanet etmiştir." İbn Huzeyme buna itiraz eder, çünkü Hz. Peygamber bir defasında bir gruba namaz kıldığı sırada, şöyle dua etmiştir: "Ey Allah'ım, beni yanlışlarımdan uzak tut."⁴⁸ Eğer Hz. Peygamber, bir duayı yalnızca kendisi ile sınırlamışsa, aşıkardır ki bu haince ve bencilce bir hareket değildir. İçerik tenkidini içeren bu bölüm, İbn Huzeyme'nin, "imam, yalnızca kendisi için nasıl dua edebilir" başlığı altında "Hz. Peygambere atfedilen, [imam] kendisi için dua ettiği vakit, ihanette bulunmuştur ifadesi, yersizdir." şeklinde beyanda bulunduğu Sahih'inin günümüze ulaşan kısımlarında bulunabilir.⁴⁹

B. İbn Hibban el-Busti'nin (ö. 354/965) çalışmalarından örnekler:

- H.4'üncü/10'uncu yüzyıl hadis münekkidi İbn Hibban'ın Sahih'inde de, içerik tenkidinin örneklerini görmekteyiz. Burada, müellif Hz. Peygamber'in oruç tuttuğu sırada açlık acısını önlemek için, bir bez yardımıyla karnına taş bağladığıyla ilgili tüm hadisleri kategorik olarak reddeder. Bir hadiste, Hz. Peygamber Müslümanların Ramazan'dan önceki ve sonraki aylarda oruç tuttıkları sırada, kendisini taklit etmemelerini tembih eder:

"Gerçekten de, ben sizler gibi değilim, ben [Allah tarafından] doyurulurum ve susuzluğum giderilir." İbn Hibban, Hz. Peygamber'in aşırı derecede açlığa zorlanması, Allah'ın Peygamber'inin açlık çekmesine izin verdiği anlamına

⁴⁸ Bedrü'd-Din Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, *en-Nüket 'ala Mukaddimeti İbn Salah*, ed. Zeyne'l-Abidin b. Muhammed Bila Fureyc, 4 cilt. (Riyad: Advau's-Selef, 1419/1998), 2:270.

⁴⁹ Muhammed b. İshak İbn Huzeyme, *Sahihu İbn Huzeyme*, ed. Muhammed Mustafa el-A'zami (Beyrut: el-Mektebu'l-İslami, 1390/1970), 3:63.

geleceğini ve bunun yukarıdaki hadisle çelişeceğini söyler. Ayrıca, İbn Hibban taş bağlama ile ilgili rivayetlerdeki doğru ifadenin 'taş (hacer)' değil, 'hacez' ya da peştamalin ucu (izâr) olduğunu söyler ve şu ifadeleri ekler; "Bir taş parçası açlığı önlemez."⁵⁰

- İbn Hibban, güvenilir hadis ravileri ile ilgili eseri Kitabü'l-mecruhin mine'l- muhaddisin ed-duafa ve'l-metrukin'de, Eban b. Süfyan el-Makdisi (ö. 3'üncü/9'uncu yüzyıl başları) tercemesine yer verir ve onun iki adet uydurma hadis aktardığını belirtir. Bunlardan birinde; "Abdullah b. Abdullah b. Übeyy'in ön dişi, Uhud Savaşı sırasında zarar görmüştü ve Allah'ın Elçisi ona altından bir diş yapmasını söyledi." denir. Eban, aynı zamanda; "Allah'ın Elçisi, uyku durumunda olan ya da abdestli olmayan birine doğru namaz kılmayı yasaklamıştır." şeklinde bir hadis aktarmıştır. İbn Hibban buna, "Bu iki [hadis] uydurmadır, zira 'Gerçekten de, benim ümmetimin erkekleri için altın ve ipek haramdır.' diyen bir Peygamber, nasıl altından diş yapmayı emreder." diyerek itiraz eder ve sözlerine şöyle devam eder; "Zamanında, kendisi ile kible arasında Hz. Aişe uzanıyorken namaz kılan Peygamber, nasıl uyuyan birine doğru namaz kılmayı yasaklar?"⁵¹

İçerik Tenkidini Bulmak Neden Bu Kadar Zor?

Bir önceki bölümde, h.3'üncü/9'uncu ve h.4'üncü/10'uncu yüzyıl Sünni hadis geleneğinden, on beş adet aşikar içerik tenkidi örneği sundum. Bu tür örnekler çok nadir olmakla birlikte, erken dönemde içerik tenkidinin varlığını kanıtlamaktadır. Aynı zamanda; el-Buhari, Müslim, el-Cüzcani, el-Fesevi, İbn Huzeyme ve İbn Hibban'ın, bir hadisin gerçekliğini belirlemek için içeriğini inceleyecek tenkit düşüncesine sahip olduğunu da ispatlamaktadır. Bunlar arasında, tarihsel anakronizme karşı bariz bir farkındalık, mantıksal

⁵⁰ İbn Hibban el-Busti ve Alaaddin 'Ali el-Farisi (d.739/1338-39), *el-İhsan bi-tertibih Sahihu İbn Hibban*, ed. Kemal Yusuf el-Hut (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1407/1987), 5:236, Krş.: 8:109.

⁵¹ İbn Hibban, *el-Mecruhin*, 1:99; el-Makdisi, *Tezkira*, 57. ez-Zehebi ve İbn Hacer, İbn Hibban'ın bu hadis ile ilgili içerik tenkidini reddeder ve Müslüman erkeklerin protez olarak altın kullanabileceğini söyler; *Mizanü'l-itidal*, 1:7; İbn Hacer el-Askalani, *Lisanü'l-mizan*, 7 cilt. (Beyrut: Darü'l-Fikr, [t.y.]), 1:21-3.

imkansızlığa karşı bir hassasiyet ve en belirgin olarak, bireysel rivayetlerin değerlendirilmesinde kullanılacak tarihi, hukuki ve inanca dayalı ilkelerle ilgili net bir vizyon bulunmaktadır. el-Buhari, Hz. Peygamber'in bir halef tayin etmediğini, Kıyamet gününde Müslümanlar için ilk şefaet edenin O olacağını ve haccın başlangıcı için kesin noktalar belirlediğini 'bilmekteydi'. Aynı şekilde el-Buhari, Hz. Peygamber'in doğru olsaydı, çoktan gerçekleşmiş olması gereken öngörülerde bulunduğu dair rivayetlere de şüpheli bir şekilde tepki vermişti. Müslim, hadislerin "yaygın olarak aktarılması (*tevatür*)" ya da "Allah'ın Elçisi'nden aktarılan sahih rivayetlerin çok yaygın olması gerektiği (*tezahür*)" durumunda, tarihi 'gerçekliği', yalnızca bir ya da iki tarikle aktararak azınlıkta kalan ve çelişki yaratan, haberleri belirlemek ve ayırmak için kullanmıştır.⁵² Ömer'in münafık olması ihtimalini kabul etmeyi reddetmesiyle, el-Fesevi'nin 'düşünmeye değer kanaatinin' sınırlarını algılayabiliriz. el-Cuzcani ise, İbn Mübarek'in bir hadisi, duyu algısı ve kendi deneyimiyle çeliştiği için açıkça reddetmesini örnek vermektedir.

İçerik tenkidi, ravi değerlendirmesinin temel bir unsuru gibi görünmektedir — kabul edilemez anlamları olan hadisler rivayet eden bir ravi, aktardıkları dikkate alınarak güvenilir kabul edilebilir. İbn Adi, bir ravinin kuşku uyandıran hadisler neşretmesinin, "güvenilmez olduğunu ispatlayacağımı" sıklıkla beyan eder.⁵³ Bir öğrencisi tarafından, neden ravi Abbas b. el-Fadıl el-Ensari'yi (ö. 186/802) güvenilir olarak kabul ettiği sorulduğunda, İbn Main (ö. 233/848); "Çünkü; Hz. Peygamber'in 'Şu şu yıl geldiğinde, şu şu olay gerçekleşecek' dediğine dair Said > Katade > Cabir b. Zeyd > İbn Abbas tarikiyle nakilde bulunur ve bu, aslı (*asl*) olmayan bir rivayettir." demektedir.⁵⁴

Eğer bu Sünni hadis alimleri, içerik tenkidini kullanabilmiş ve bu yönde bir istek göstermişlerse, neden içerik tenkidini bu kadar nadir kullanıyorlarmış gibi görünmektedirler? Eğer içerik tenkidi bu alimlerin tenkid yönteminin önemli bir parçasını oluşturmuşsa, neden onları günümüze ulaşan ravi tenkidi

⁵² Müslim, *Kitabü't-temyiz*, 134, 136.

⁵³ İbn Adi, *el-Kamil*, 2:587, ayrıca bkz. *a.g.e.*, 3:1239.

⁵⁴ İbn Ebi Hatim, *el-Cerh ve't-tadil* (Haydarabad: Da'iratü'l-Me'arifi'l-'Osmani, 1360/[1941]), 6:212-13; İbn Kudame, *el-Müntehab mine'l-İlel*, 300.

metinlerinde bulmak bu kadar zordur? Bu soruları yanıtlamak için, Sünni hadis tenkidinin oluşum ve gelişim döneminde, Müslüman Yakın Doğu'daki entelektüel ortama bakmamız gerekir.

***Ehl-i hadis* ve Müslüman Rasyonalistler**

İslam entelektüel tarihinin çok az özelliği; bir tarafta İslam hukuku ve inancını temellendirmede erken dönem Müslüman toplumundan aktarılan materyallere itimad eden (kendilerini *ehl-i hadis* olarak ilan edenler), diğer tarafta ise hadisler konusunda daha seçici davranıp, hadisleri bağımsız akıl yürütme ile harmanlayarak hareket etmeyi benimseyen (*ehl-i hadis* tarafından *ehl-i rey* olarak adlandırılan ve genel olarak Hanefi geleneği ile bağdaştırılanlar) ve bir diğer tarafta da, Helenistik rasyonalist geleneğe doğru meyleden (Mutezile mezhebi ve Cehmiyye gibi diğer rasyonalistlerin de dahil olduğu, *ehl-i kelam* denilenler); düşünce ekolleri arasındaki fikir ayrılıkları kadar iyi bilinmektedir.⁵⁵

Burada, yalnızca *ehl-i hadis*'in algısı ve muhalifleri ile ilgilendiğimiz için, h.3'üncü/9'uncu ve h.4'üncü/10'uncu yüzyıl düşünce ekollerinin sınıflandırmasını yapmaya çalışmayacağız. Sadece, bu düşünce ekollerinin, İslam hukuku ve inancını açıklamada özde farklı yaklaşımlara sahip olduklarını, söylemleri ve tutumlarının sürekli birbirleriyle tartıştıklarından keskinleştiğini ve şiddetlendiğini söylemek yeterlidir. Rakiplerine göre, *ehl-i hadis* mensupları, aklını kullanmaksızın her duyduğunu harfi harfine kabul ederler, gerçek anlamını idrak edemedikleri, ancak *isnadına* sonsuz bağlılık

⁵⁵ Goldziher, *Muslim Studies*, 2:78 vd.; J. Schacht, "Aşhab al-ra'y," *EP*; Schacht, "Ahl al-hadis," *EP*; Richard C. Martin, Mark R. Woodward ve Dwi S. Atmaja, *Defenders of Reason in Islam: Mu'tazilism from Medieval School to Modern Symbol* (Oxford: Oneworld, 1997), 1-41; Marie Bernand, "La Notion de 'Ilm chez les premiers Mu'tazilites," Pts.1 ve 2, *Studia Islamica* 36 (1972): 23-46; 37 (1972): 27-56; Jothef van Ess, *Zwischen Hadit und Weologie* (Berlin: De Gruyter, 1975); van Ess, "Ibn Kullab et la Mihna," *Arabica* 37 (1990): 173-233; Christopher Melchert, "The Adversaries of Ahmad ibn Hanbal," *Arabica* 44 (1997): 234-53; Melchert, "The Traditionist-Jurisprudents and the Framing of Islamic Law," *Islamic Law and Society*, 8, no. 3 (2001): 383-406; Eerik Dickinson, *The Development of Early Sunnite Hadith Criticism* (Leiden: Brill, 2001), 2-3, 9.

duydıkları hadislere anlamsızca sarılırlar. *Ehl-i hadis* mensuplarına göre, *ehl-i rey* ve *ehl-i kelam* mensupları, Hz. Peygamber'in kanıtli örneğini kendi zayıf akıllarında kurdukları hayaller uğruna terk etmiş kibirli ve yoldan çıkmış kimselerdir. Her grup bir metodoloji sistemi oluşturmuş; *ehl-i kelam* vahiy kaynaklarının uygun yorumlarını belirlemek için akıl yürütme becerisini övmüş ve *ehl-i hadis* Hz. Peygamber'in İslam'ını anlamının ve insan aklının sapıklığını aşmanın tek yolu olarak *isnadı* kutsallaştırmıştır. Burada, yalnızca *isnad* ve içerik tenkidinin bu çatışmadaki rolü ile ilgileneceğiz.

Josef van Ess'in ortaya koyduğu gibi, Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) gibi Mutezile mezhebinin mensupları, hadisleri İslam hukukunun ve inancının kaynaklarından biri olarak kabul etmiş, ancak hadislerin sıhhatini belirlemenin tek uygun yolunun içerik tenkidi olduğunda ısrar etmiştir.⁵⁶ Mutezili alim en-Nazzam (ö. 231/845), bu nedenle, bir hadisin kaç kişi tarafından aktarıldığına ya da ispatlandığına itibar etmemiş, bir rivayetin sıhhatinin yalnızca anlamının incelenmesiyle onaylanacağını beyan etmiş ve "akli delil vasıtaları, nakledilen bir hadisin hükmünü iptal edebilir" demiştir.⁵⁷

Mutezile ve Cehmiyye gibi diğer rasyonalist gruplara göre, Kur'an ve insan akli, içerik tenkidi için temel araçlardır. Kur'an'da belirtilen hukuki ve inanç ile ilgili ilkeler, Allah'ın gerçek sözleri olduğundan, inancın ve toplumun hatlarını belirleyen ideal kriterler oluşturmuştur. Rasyonalistlerin, *ehl-i hadis* ile olan tartışmalarında Kur'an'ı kriter olarak kullanmasının temel gerekçesi, bir hadiste Hz. Peygamberin; "Size, Ben'den bir hadis geldiğinde, onu Allah'ın Kitabı ile karşılaştırın ve eğer uyuyorsa kabul edin, eğer uymuyorsa, o hadisi terk edin." demiş olmasıdır.⁵⁸ Antropomorfizmi çürütmek için yazdığı risalede

⁵⁶ Jothef van Ess, "L'Autorite de la tradition prophetique dans la theologie mu'tazilite,"; *La Notion d'authorite au Moyen Age: Islam, Byzance, Occident*, ed. George Makdisi vd. (Paris: Presthes Universitaires de France, c. 1982), 215 ; Ebu Muhammed Abdullah İbn Kuteybe ed-Dineveri, *Te'vilu muhtelifi'l- hadis*, ed. Muhammed Zuhri en-Neccar (Beyrut: Daru'l-cil, 1393/1973), 42-3.

⁵⁷ İbn Kuteybe, *Te'vilu muhtelifi'l-hadis*, 219.

⁵⁸ Bu hadisin daha farklı versiyonları için, bkz. et-Taberani, *el-Mucemü'l-kebir*, 12:233; el-Beyhaki, *Marifetü's-sünen ve'l-asar*, ed. Abdü'l-Mu'ti Emin Kal'aci (Kahire: Darü'l-Va'i, 1412/1991), 1:117-8.

(*Risale fi nefyi't-teşbih*), el-Cahız (ö. 255/868-69) Allah'ın sıfatları gibi konular ile ilgili hadislerin geçerliliğini sınamak için Kur'an'a başvurmanın, kendi düşüncesinin önemli bir parçası olduğunu belirtir. İbn Kuteybe (ö. 276/889) gibi *ehl-i hadis* savunucularıyla, rasyonalistlerin problemleri olarak gördüğü hadislerin kabul edilebilir yorumlarını bulmaya çalıştıkları için dalga geçen el-Cahız, Kur'an'ın hakemliğinden bu şekilde kaçınmanın, Hz. Peygamber'in "Benden sonra yalanlar yayılacaktır, bu yüzden, size her ne hadis gelirse, Allah'ın Kitabı ile kıyaslayın." ifadesiyle çelişeceği sonucuna varır.⁵⁹

el-Cahız gibi Müslüman rasyonalistler tarafından, hadislerin gerçekliğini belirlemek için kullanılan ikinci temel kriter, akıldır. el-Cahız bunu şöyle açıklar:

Akil merkezli tartışmalar olmasaydı (*kelam*), dinler insanları asla Allah'a ulaştıramaz ve hiçbir zaman kendimizi tanrı tanımazlardan (*mülhidin*) ayırt edemedik, ve ne gerçek ve yalan arasında, ne de gerçek bir peygamber ve bir sahtekar arasında fark olmazdı. Gerçek kanıt (*hüccet*), asla yanıltıcı bir savdan (*el-hile*), güçlü bir gösterge belirsizlikten ayırt edilemezdi.⁶⁰

Ebu'l-Kasım el-Ka'bi el-Belhi (ö. 319/391) gibi Mutezile mensupları dahi kendi silahlarını kullanarak *ehl-i hadis* rakipleriyle mücadele etmek için derinlemesine hadis çalışmalarına başladığında, içerik tenkidi ve aklın rolü Mutezile ekolü için merkezi bir konumda yer almıştır. Hadis tenkidi üzerine yazdığı, *Kabulü'l-ahbar* adlı eserinde, el-Belhi sağlam bir hadisin şartlarının, Kur'an'a uyması, ümmetçe ya da erken dönem Müslüman toplumunca kabul edilen sünnete uyması ve son olarak da, "Allah'ın, hiç kimse tarafından karşı konamayacak ya da değiştirilemeyecek adaletinin ilkelerine (*adl*) ve birliğine (*tevhid*)" uyması, olduğunu belirtir. Bu son şartla, el-Belhi hadisleri yalnızca aklilik ilkesinin pekiştiricisi (*te'kit*) olarak görmektedir.⁶¹

⁵⁹ el-Cahız, *Resailü'l-Cahiz*, ed. Abdü's-selam Muhammed Harun, 4 cilt. (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1384/1964), 1:287. Krş.: eş-Şafi'i, *el-Ümm* (Kahire: Darü'ş-Şa'b, 1968-), 7:250.

⁶⁰ el-Cahız, *Resailü'l-Cahiz*, 1:285.

⁶¹ Ebu'l-Kasım el-Belhi el-Ka'bi, *Kabulu'l-ahbar ve ma'rifetü'r-ricâl*, ed. Ebu Emir el-Hüseyni, 2 cilt. (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2000), 1:17. el-

Mutezile ve diğer, daha aşırı rasyonalistler için, hadislerin sıhhati hususunda *isnada* güvenmek akıl almaz bir şeydir. İbn Kuteybe, *ehl-i kelamın*, temel anlamlarını ve hatta gramerini dahi anlamadıkları hadislerin farklı rivayetleri (*turuk*) ile ilgili bilgileri dolayısıyla birbirlerini övdükleri için, *ehl-i hadis* ile nasıl dalga geçtiğini anlatmaktadır. İbn Kuteybe, *ehl-i kelamın*, "Bir *muhaddis* ne kadar aptalsa, onlar arasında o kadar tanınmış ve güvenilirdir." kanaatine sahip olduklarını ifade eder.⁶² Çok daha sonraları kaleme alınmış bir Mutezile kaynağı olan, İbn Murtaza'nın (ö. 839/1437) *Tabakatü'l-mutezile* adlı eserinde anlatılan bir hikayede, mezhebin mensuplarından olan Ebu Ali el-Cübbai'den (ö. 303/915-16) aynı *isnada* dayanan iki hadisi değerlendirmesi istenir. el-Cübbai, kadınların halalarının eşleriyle evlenmesini yasaklayan ilk hadisin gerçek olduğunu söyler. Ancak, Hz. Adem'in Hz. Musa'yı kader ile ilgili bir tartışmada, -hiç kimsenin Adem ve Havva'yı Cennetten kovulmakla ilgili suçlama hakkının olmadığını, Allah'ın taktirinin bu yönde olduğunu söyleyerek- alt ettiğini aktaran ikinci hadisin ise uydurma olduğunu söyler (bu hadis özgür irade ile ilgili Mutezile inancına ters düşmektedir). Muhatabı; "Tek isnadı olan iki hadisten, birini kabul edip, diğerini ret mi ediyorsun?" diye sorduğunda, el-Cübbai; "Kur'an, icma, ve aklın yanlışlığını göstermesi nedeniyle" ikinci hadisin, Hz. Peygamber'in sözleri olamayacağını söylemiştir.⁶³ *Tevilu muhtelifi'l-hadis* adlı eserinde böylece, İbn Kuteybe rasyonalistlerin dört genel hadis tenkidini ortaya koymaktadır:

1. Bir hadisin Kur'an ile çelişmesi.
2. Bir hadisin, diğer yaygın bilinen hadislerle çelişmesi.
3. Genelde hadisin hukuksal olarak ya da inançla ilgili kabul edilemez etkilerinin olması anlamına gelen, akli çıkarım (*en-nazar*) ile çelişmesi.

Ka'bi'nin kelim ve hadis alimliği ile ilgili bir tartışma için, bkz. Raça el-Ömeri, "Ebu'l-Kasım el-Belhi/el-Kabi'nin Teolojisi", (Doktora tezi, Yale Üniversitesi, 2006).

⁶² İbn Kuteybe, *Te'vilu muhtelifi'l-hadis*, 11-12.

⁶³ Ahmed b. Yahya İbn el-Murteza, *Tabakatü'l-mu tezile*, ed. Suzanna Diwald-Wilzer (Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, [198-]), 81.

4. Genelde bir kavramın aklın kuralları ya da Müslüman rasyonalist dünya görüşünün temel ilkelerine göre, kabul edilebilir ya da mümkün olanla uyuşmaması anlamına gelen, akli delil (*hüccetü'l-akl*) ile çelişmesi.⁶⁴

Rasyonalistlere karşı olan tartışmalarında, *ehl-i hadis, isnada* karşı bu küçümsemeye ve insan aklına dayanmaya karşı çıkmıştır. Ebu Nuaym el-İsfehani (ö. 430/1308), Mutezili Amr b. Ubeyd'e, anlamını kabul edilemez bulduğu bir hadisin sunulduğu bir olaydan bahseder. Amr, bu olayda *isnadın* her tabakasını şu ifadeleriyle reddeder:

Eğer el-A'meş'in bunu söylediğini duysaydım, ona inanmazdım. Eğer Zeyd b. Vehb'in bunu söylediğini duysaydım, ona cevap vermezdim. Ve eğer Abdullah b. Mesud'un bunu söylediğini duysaydım, kabul etmezdim. Ve hatta Allah'ın Elçisi'nin bunu söylediğini duysaydım, reddederdim. Eğer Allah'ın [Kendisinin] bunu söylediğini duysaydım; "Bizimle yaptığın anlaşmada bu yoktu." derdim.⁶⁵

ed-Darekutni, Amr b. Ubeyd ile başka bir tartışmada, Mutezile'nin Behz b. Hakim'in "bir adam ailesine, öldüğünde kendisini yakıp küllerini rüzgarlı bir günde savurmasını emrettiğini" ve böylece Allah'ın onu günahlarından dolayı cezalandırmak için bulamayacağı şeklinde bir hadisini duyduğunu anlatır. Bunun üzerine Amr; "Allah'ın Elçisi böyle bir şey söylememiştir! Ve eğer söyleseydi O'na inanmazdım, ve buna inanmamak günahsa, yine de tekrarlardım!" demiştir.⁶⁶

Ehl-i hadis nezdinde, bir insan ancak erken dönem Müslüman toplumunun *isnad* ile aktarılan bozulmamış usullerine kendini tamamen teslim ederse,

⁶⁴ İbn Kuteybe, *Te'vilu muhtelifi'l-hadis*, 193 vd. (Hadis-Kur'an ihtilafına örnek), 123 (Hadis-nazar ihtilafına örnek) 204 vd., 326 (hadis-akl ihtilafına örnek).

⁶⁵ el-Hatib, *Tarihu Bağdad*, 12:169-70 (Amr b. Ubeyd'in biyografisi); ez-Zehebi, *Mizanü'l-itidal*, 3:278.

⁶⁶ ed-Darekutni, *Traditionistische Polemikgegen 'Amr b. 'Ubaid*, ed. Jothef van Ess (Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1967), 12. Bu hadis için, bkz. Muhammed b. Harun er-Rûyânî (ö. 307/919-20), *Musnedu'r-Rûyânî*, ed. Eymen 'Ali Ebu Yemeni, 3 cilt. (Kahire: Mü'essesetu Kurtuba, 1416/1996), 2:119-20; Krş.: *Müsnedu Ahmed*: 4:447; et-Taberani, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 14:426.

Allah'a ve Elçisi'ne gerçek anlamda itaat etmiş olabilir. İnsan aklının kapasitesini, kibirli bir şekilde yücelttiklerini düşündükleri *ehl-i kelamın* ya da kendi hukuki kanaatlerine uyup uymamasına göre keyfi olarak hadisleri kabul ya da reddettiklerini düşündükleri *ehl-i reyin* aksine,⁶⁷ *ehl-i hadis* mensupları kendilerini "vahyedilen bilgiyi (*el-ilm*) [bid'at ve hurafelerden] koruyarak, Hz. Peygamber'in yolunda ilerleyen" kişiler olarak görmüşlerdir.⁶⁸

Bir hadisin akli açıdan kabul edilebilirliğini sorgulamak, din hakkında insan aklına çok fazla özgürlük vermek olacağından, bir hadis Hz. Peygamber'e kadar isnad edilebiliyorsa, Müslümanlar dinlemeli ve itaat etmelidir. *Ehl-i hadisin*, hadislerin Kur'an'ın hükümlerini neshedebileceği ya da değiştirebileceği ile ilgili görüşleri ile ters düştüğünden, Müslümanlar'ın Hz. Peygamber'e atfedilen hadisleri Kur'an ile karşılaştırması gerektiğine dair Mutezile hadisi, tüm Sünni hadis alimleri tarafından asılsız olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir.⁶⁹ en-Nesai'nin (ö. 303/915-16) *Sünen* adlı eserinde,

⁶⁷ İbn Kuteybe, *Tevilu muhtelifi'l-hadis*, 51-7.

⁶⁸ Bu, Ali b. el-Medini'ye (ö. 234/849) atfedilir; İbn Adi, *el-Kamil*, 1:131.

⁶⁹ Bu alimler arasında, Abdurrahman b. Mehdi (ö. 198/814), eş-Şafi (ö. 204/820), İbn Main (ö. 233/848), Zekeriya es-Sâcî (ö. 307/919-20), ed-Darekutni, el-Hattâbi (ö. 388/998), el-Beyhâki, İbn Hazm (ö. 456/1064), İbn Abdülber (ö. 463/1070), es-Sağani, İbn Hacer el-Askalani (ö. 852/1449) ve es-Sehavi (ö. 902/1497) bulunur. Bu alimler, hadisin isnadı ile ilgili olarak ya tüm tarikleri zayıf ve temelsiz (*leysa lehu asl*) bir *mürsel* rivayet olduğu ya da sapkın rasyonalistler (*zındık*) tarafından uydurulmuş olduğu tenkidini ortaya koyarlar; eş-Şafi, *er-Risale*, ed. Ahmed Şakir (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, [t.y.]), 224-5; ed-Darekutni, *Sünenü'd-Darekutni*, 4:208-9; el-Hattabi, *Mealimü's-sünen*, 4:299; İbn Hazm, *el-İhkam fi usuli'l-ahkam*, ed. Muhammed Ahmed Abdülaziz , 8 cilt, (Kahire: Matba'atu'l-İmtiyaz, 1398/1978), 2:250-1; el-Beyhaki, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-asar*, 1:117-8; es-Sagani, *ed-Dürri'l-mültekat fi tebyini'l-galat*, ed. Abdullah el-Kadi (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985), 43; ez-Zehebi, *Mizanü'l- itidal*, 2:302; es-Sehavi, *el-Mekasidü'l-hasene*, ed. Muhammed Osman el-Hişt (Beyrut: Darü'l- Kitabi'l-Arabi, 1425/2004), 48. İbn Abdülber, bu hadise muhalefeti şöyle özetler; "Hadis alim ve münekkitlerine göre, Hz. Peygamber bu sözleri söylememiştir"; Ebu Ömer Yusuf İbn Abdülber, *Camii beyani'l-ilm ve fadlihi*, ed. Abdülkerim el-Hatib (Kahire: Darü'l-Kütübi'l-Hadis, [1975]), 495. Bu hadis Sünni alimler arasında, yalnızca "[bir hadisi,] Allah'ın Kitabı ve benim

Sahabe İmran b. Hüseyin'in (ö. 52/672) yeni Müslümanlara, Hz. Peygamber'in; "Her kim için [ailesi tarafından] feryad-ı figân ağlanırsa, bu ağlama sebebiyle cezalandırılacaktır" buyurduğu şeklinde bir hadis aktardığını görmekteyiz. Dinleyicilerden biri; "Bir insan Horosan'da ölür de, burada onun için ağlanırsa, cezalandırılır mı yani?" diye sorduğunda, İmran; "Allah'ın Elçisi gerçeği konuştu ve sen [O'nun sözlerine] inanmadın!" der.⁷⁰ İbn Abbas, Ebu Hureyre'nin Müslümanların ateşte pişmiş yemek yedikten sonra abdest almasıyla ilgili hadisinin tutarlılığını sorguladığında, Ebu Hureyre onu azarlar ve; "Allah'ın Elçisi'nden bir hadis duyduğunda, bununla ilgili örnekler düşünmeye çalışma." der.⁷¹ İbn Kuteybe, Allah'ın sıfatları ile ilgili inanç meselelerinde, şu açıklamayı yapar:

Allah'ın Elçisi'nin başvurduğundan başka bir şeye başvurmuyoruz. Ve bizim fikirlerimize uymadığı ya da akla yatkın görünmediği için, O'ndan *doğru olarak aktarılanları* reddetmiyoruz... Kurtuluşun ve sapıklığın temelsiz dürtülerinden kaçışın yolunun bundan geçtiğini umuyoruz.⁷²

Hadis âlimlerinin *isnada* verdikleri ehemmiyetin merkezinde, İbn Mübarek'in kafirler (*zanadika*) tarafından uydurulan hadislerle karşılaştığında söylediği meşhur ifade vardır: "Benim için, *isnad* dinin bir parçasıdır; *isnad* olmasaydı, herkes istediği her şeyi söyleyebilirdi. Ama kendisine 'sana bunu kim söyledi?' diye sorulduğunda, cevap veremez."⁷³ Müslim b. el-Haccac da,

sünnetim ile karşılaştırım" ifadelerini ek olarak içerdiği rivayet tarikiyle kabul görmüştür; el-Hüseyin b. İbrahim el-Cuzekani, *el-Ebatil ve'l-menakir ve's-sihah el-meşahir*, ed. Muhammed Hasan Muhammed (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001), 163-4; el-Hatib, *el-Kifaye*, 2:553

⁷⁰ *Sünenü'n-Nesai: Kitabü'l-cenaiz, babu'n-niyaha 'ale'l-meyyit*; er-Ruyani, *Müsne-dü'r-Ruyani*, 1:104; İbn Adi, *el-Kamil*, 2:732-33; el-Hatib, *Tarihu Bağdad*, 7:300; ez-Zehebi, *Mizanü'l-itidal*, 1:577. Buradaki 'k-z-b-t' sözcüğü, 'kezebe (yalan söyledin)' şeklinde de okunabilir, ancak yukarıdaki çevirinin bağlama daha iyi uyduğunu düşünüyorum.

⁷¹ Bkz.: dipnot. 14.

⁷² *İbn Kuteybe*, Tevilu muhtelifi'l-hadis, 208. Metindeki vurgular bana ait.

⁷³ *Camiu't-Tirmizi: Kitabü'l-ilel; Sahihu Müslim: mukaddime, babü'l-isnad mine'd-din* (not: Müslim'in rivayeti Ebdan üzerinden Muhammed b Abdullah b. Kuzaz'dandır ve isnadında kopukluk eksiklik vardır); İbn Adi, *el-Kamil*, 1:130; el-

İbn Mübarek'in şöyle söylediğini ifade eder: "Bizimle ilk Müslümanlar arasında sağlam bağlar, yani *isnad*, var."⁷⁴ İbn Adi, İbn Abbas'dan alıntı yaparak; "Gerçekten de, bu ilim dindir, bu yüzden Hz. Peygamber'e isnadı olduğu müddetçe hadise yönelin."⁷⁵

Yalnızca güvenilir bir *isnad* Müslümanları, kafirlerin uydurması olabilecek hususlara inanmaktan koruyabilir. *Ehl-i hadis* ve daha sonraki Sünniler, eş-Şafi'nin şu uyarısını sıklıkla aktarırlar; "İsnad olmadan bilgi arayan kişi (başka bir versiyonda: 'bu nereden?' diye sormayan kişi), gerçekten de, gece vakti odun toplayan kişi gibidir. Arasında onu ısırabilecek bir yılan olabileceğini bilmeden, sırtında bir yığın odun taşır."⁷⁶ İsnada olan bağlılık *ehl-i hadisin* kendini tanımlamasında o kadar yoğun bir hale gelmiştir ki; İbn Hanbel'in, doktora hastalığını söylemeden önce Allah'ı hamdetmenin gerekli oluşunu, bu davranışı destekleyen bir isnada sahip olmadan kabul etmediği aktarılmaktadır.⁷⁷

Sonuç: Metinde yer alan bir kusur, *isnadda* da kusuru gerektirir

Ehl-i hadis, Kur'an ve akıl kriterleri üzerine kurulu içerik tenkidini savunan rasyonalist rakipleri karşısında, insan aklının acizliğinden kaçınarak, *isnadi*

Hasan b. Abdurrahman er-Ramhürmüzi, *el-Muhaddisü'l-fasıl beyne'r-ravi ve'l-vai*, ed. Muhammed 'Accac el-Hatib ([Beyrut]: Darü'l-Fikr, 1391/1971), 209; el-Hakim en-Nisaburi, *Marifetu 'ulumü'l-hadis*, ed. Muazzim Hüseyin (Haydarabad: Da'iretu'l-Me'arifi'l-Osmani, 1385/1966), 8; el-Hakim en-Nisaburi, *Kitabü'l-medhal ila marifeti kitabi'l-İklil*, 129; el-Hatib, *Şerefu ashabi'l-hadis*, ed. Emir Abdulmunim Süleym (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1417/1996), 86; el-Hatib, *el Kifaye*, 2:453; el-Hatib, *Tarihu Bağdad*, 6:164; Ebu'l-Hasenat Muhammed Abdül-Hayy el-Leknevi (ö. 1886-87), *el-Ecvibetü'l-fazile li'l-es'ileti'l-aşeretü'l-kamile*, ed. Abdulfettah Ebu Gudde, 3'üncü baskı. (Haleb : Mektebetü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1414/1994), 21 vd.

⁷⁴ Sahih Müslim: mukaddime, babü'l-isnad mine'd-din

⁷⁵ İbn Adi, *el-Kamil*, 1:156.

⁷⁶ İlk cümle, iki farklı versiyonla nakledilmektedir. Bkz. Ebu Ya'la el-Halil b. Abdullah el-Halili (ö. 446/1054), *el-İrşad fi marifeti 'ulemai'l-hadis*, ed. Emir Ahmed Haydar (Mekke: Darü'l-Fikr, 1414/1993), 5; İbn Adi, *el-Kamil*, 1:124.

⁷⁷ el-Hatib, *Tarihu Bağdad*, 10:276 (Abdurrahman et-Tabib'in hayatı).

Hz. Peygamber'in hadislerinin gerçekliğinden emin olabilmesi için Müslümanlar'ın tek yolu olarak görmüştür. Bir hadisi, Kur'an ya da aklın emrettiği ile çelişiyor gibi görüldüğü için reddetmek, dinin bağlarından kopmaktır. *İsnad* sahih ise hadis de sahihtir.⁷⁸ el-Cübbai'nin iddia ettiği gibi, şayet *isnad* kusursuz olsa bile ilettiği mesaj uydurma ise, bunun sonuçları ne olabilir? Artık, bu *isnada* güvenmek mümkün olmaz ve *ehl-i hadis* tarafından *isnad* temeli üzerine inşa edilen sıhhatin tespit edilebilirliği inancının tamamı çöker.

Ancak, içerik tenkid örneklerinin gösterdiği gibi, anlamları Buhari ve Müslim gibi *ehl-i hadis* âlimleri için kabul edilemez olan bazı hadisler vardır. Nasıl olur da *isnadı*, rivayetin sıhhatini belirlemede esas olarak kabul eden *ehl-i hadis* âlimleri, bir hadisi kabul edilemez anlamından dolayı reddedebilir? Basitçe, *isnadı* kusursuz olan bir hadisin içeriğinde hiç bir kusur olması mümkün değilse, o zaman hadisin içeriğindeki kusur, *isnad* ile ilgili bir sorun olduğu anlamına gelmek *zorundadır*. Her ne kadar ortaya koyduğu savı, mantıksal neticesine kadar takip etmiyor olsa da, Lokman es-Selefi erken dönem hadis münekkitlerinin *isnad* tenkidi ile içerik tenkidi arasında ayırım yapmadığını öne sürerken bu noktaya değinir. *İsnad* tenkidinin amacının, bir hadisin *metninin* doğruluğunu kanıtlamak olduğunu hatırlatır ve algısal olarak, Buhari gibi bir münekkitin sorunlu bir *metin* bulduğu takdirde, sorunu *isnad* bakımından açıklayacağını ekler.⁷⁹ Hamza el-Melibari; Ali b. el Medini (ö. 234/849) gibi bir münekkit bir *isnadın sahih* olduğunu açıkladığında, *isnaddaki* her tabakanın kendisinden önceki kişiden doğru ve dürüst şekilde

⁷⁸ Daha sonra Sünni geleneğin pek çok mensubu, 'bir hadisin sahihliği, illa ki *isnadın* sahihliğiyle sabit olmaz' ilkesini kabul etmiştir. Zira, hadisin *metni* kusurlu olabilir ya da daha güvenilir bir kaynakla çelişiyor olabilir. Nitekim İbn Salah (ö. 643/1245), okuyucularına bu gibi sorunları olan bir hadisin, tanım gereği *sahih* olmadığını, *isnadda* tespit edilmemiş bir kusurdan muzdarip olduğunu hatırlatır. Çünkü, bir *metin sahih* değilse, o zaman; *isnadın sahih* olması "imkansızdır (*muhal*)"; İmadü'd-Din İsmail b. Ömer İbn Kesir, *İhtisarü 'Ulumi'l-hadis*, ed. Ahmed Şakir (Kahire: Daru't-Turas, 1423/2003), 36; Ebu Emir Osman b. Abdurrahman İbn Salah, *Fetava ve mesa'ilü İbn Salah*, ed. Abdü'l-Mu'ti Emin Kal'aci, 2 cilt. (Beirut: Darü'l-Ma'rife, 1406/1986), 1:174-5.

⁷⁹ Lokman es-Selefi, *İhtimamü'l-muhaddisin*, 322-3.

aktarımda bulunduğu anlamına geldiğini, kabul eder. "Böylece, Hz. Peygamberin [hadisi] söylediği ispatlanmış olur ve *isnadın* gerçek, *metnin* zayıf (*daif*) olması gibi bir şey asla doğru olamaz."⁸⁰

Erken dönem hadis tenkidine ilişkin en titiz Batılı çalışmada, Eerik Dickinson içerik tenkidinin neden erken dönemde gizlenmiş olduğunu belirleme hususuna kısaca temas eder. Dickinson şöyle der; "Münekkitler için, bir hadisin gerçekliği, aktaran kişinin güvenilirliğine bağlıdır. Eğer bir hadis sahih değilse, ya bozulmuştur, ya da uydurulmuştur. Bu nedenle, bir hadis reddedilecekse, ravilerinden birinin de güvenilmez olarak vasıflandırılması gerekir."⁸¹ Dickinson burada, John Burton'un, bir rivayetin anlamını onaylamayan bir hadis âliminin, onun *isnadında* hata bulmaya "daha yatkın olabileceği" şeklindeki, bilgi dolu ama muğlak, yorumundan faydalanmış gibi görünmektedir.⁸²

H.3'üncü/9'uncu ve h.4'üncü/10'uncu yüzyıllarda içerik tenkidinin açık örneklerinin az bulunurluğu, bu yüzden bizi şaşırtmamalıdır. Kendilerini, bir hadisin sıhhatini tespit etmenin tek yolunun içerik tenkidi olduğunda ısrarcı olan rasyonalist rakipleri ile, şiddetli bir fikir ayrılığının içine hapsedilmiş olarak algılayan Buhari gibi *ehl-i hadis* âlimler, rakiplerine bir hadisin içeriğinin incelenmesinin, bağımsız bir tenkid alanı olduğunu itiraf edememiştir. Bunun yerine içerik tenkidini, *isnad* tenkidinin sade bir işlevine indirgemişlerdir. (Buna göre,) kusurlu bir anlam, *isnaddaki* bir sorunun belirtisidir, hastalığın kendisi değildir. Dolayısıyla, yukarıdaki açık içerik tenkidi örneklerinin, ikisi hariç tamamı *isnad* tenkidi ile bağlantılı gibi görünmektedir.

Erken Dönem *İsnad* Tenkidi ile Daha Sonraki Müstakil İçerik Tenkidi Arasındaki İlişki

Sünni hadis geleneğinin oluşum dönemindeki içerik tenkidinin net bir şekilde anlaşılmasının önündeki temel engel, Buhari ve İbn Hanbel gibi münekkitlerin hadisleri değerlendirirken kullandıkları belirsiz dildir.

⁸⁰ Melibari, 93.

⁸¹ Dickinson, *The Development of Early Sunnite Hadith Criticism*, 85.

⁸² Burton, *An Introduction to the Hadis*, 169.

Kullandıkları kavramlar beklenenin aksine bir görüntü sergiler. Çünkü, terimlerin çoğu, uzmanlardan oluşan bir zümrenin daha net bir şekilde iletişim kurabilmesini sağlama işlevine sahipken, erken dönem hadis münekkitleri tarafından kullanılan dil öyle müphemdir ki, daha sonraki Müslüman hadis alimleri dahi, bu dili çözebilmek için müthiş bir gayret sarf etmiştir.⁸³ H.3'üncü/9'uncu ve h.4'üncü/10'uncu yüzyılların münekkitleri tarafından Hz. Peygamber'e atfedilen hadisleri eleştirmek için yaygın kullanılan *münker* kavramı, hadisin güvenilir olduğu, ancak yalnızca tek bir rivayet tariki ile nakledildiği ya da belirli bir isnad ile nakledilen hadisin bu tarihinin güvenilir olmadığı ancak diğer sahih tariklerinin bulunduğu ya da hadisin tamamen uydurma olduğu anlamına gelebilmektedir.⁸⁴ Ancak bu son

⁸³ Faslı modern hadis alimleri Ahmed b. es-Sıddık el-Gumari (ö. 1960) ve küçük kardeşi Abdullah el-Gumari (ö. 1993) böylelikle, hadis ilim geleneğindeki büyük bir yanlış anlaşılmayı açıklamış olmaktadır: el-Hatib el-Bağdadi ve İbn Asakir (ö. 571/1176) gibi daha sonraki alimler *münker* terimini çok güvenilir ya da uydurma hadis manasında kullanırken, h.3'üncü/9'uncu ve h.4'üncü/10'uncu yüzyıl alimleri bu terimi, sika olan ya da olmayan bir ravinin, bir isnad olmaksızın tek başına rivayette bulunmasını ifade etmek için kullanmışlardır. Dolayısıyla bu terimin kullanılması, hadisin münekkidin gözünde muhakkak sahih olmadığı anlamına gelmez; Ahmed b. es-Sıddık el-Gumari, *Der'üz za'f an hadisi men aşika fe'affe* ed. İyad Ahmed el-Gavc (Kahire: Darü'l-Mustafa ve Darü'l-İmam et-Tirmizi, 1416/1996), 49-50; Abdullah b. es-Sıddık el-Gumari, *Tevcihü'l-'inaye li-tarifi 'ilmü'l-hadisi rivayeten ve dirayeten*, ed. Saffet Cevde Ahmed (Kahire: Mek-tebetü'l-Kahire, 1423/ 2002), 48.

⁸⁴ 'Münker' etimolojik olarak 'kabul edilenin' (*ma'ruḥ*) tersidir; *Camiü't- Tirmizi: Kitabü's-siyam, babu ma cae fi-men nezele bi-kavmin fela yesûmu illa bi-iznihim*; Zeynü'd-Din Abdurrahman İbn Receb, *Şerhu İlelü't-Tirmizi*, ed. Nureddin 'Itr ([y.y.]: 1398/1978), 1:409. Münker ifadesinin erken dönemdeki tanımını ortaya koyan Ebubekir Ahmed el-Berdici (ö. 301/914); kelimeyi yalnızca bir tarikle bilinen hadis rivayeti olarak tanımlamaktadır. İbn Salah, *Mukaddimetü İbn Salah*, 244. İbn Salah'dan sonra terim genel olarak, tek bir tariki olan ancak isnadındaki ravilerinden birisi hadisin sahih olarak vasıflandırılmasını engelleyecek derecede güvenilir olmayan bir hadisi ifade etmek için kullanılmıştır. Bkz. ez-Zehabi, *Mizanü'l-i'tidal*, 3:140-1. İbn Adi, terimin erken dönemdeki esnekliğini, Cafer b. Ömer el-İbli tarafından aktarılan hadisleri açıklarken kullandığı "her biri ya *isnad* ya da *metin* bakımından *münker*" ifadesiyle gösterir; ez-Zehabi, *Mizanü'l-*

durumda, *münker* ifadesinin uydurma manasında kullanıldığı sonucuna varılması dahi, münekkitten söz konusu hadisin manasını kabul edilmez bulunduğu anlamına gelmez. İbn Abdilber (ö. 463/1070) tarafından açıklandığı gibi; "isnadı zayıf, ancak anlamı doğru pek çok hadis vardır."⁸⁵ Buhari, Hz. Ali tarafından, Hz. Peygamber'den aktarılan "Ben ilmin şehriyim ve Ali de onun kapısıdır" şeklindeki hadisi *münker* kabul ederken, hadisin Şia taraftarı anlamına mı, yoksa hadis diğer Sahabîler tarafından da aktarıldığından, yalnızca bu *isnada* mı itiraz etmiştir, bilemeyiz.⁸⁶ Bu yüzden, *münker* ifadesi tek başına hem *isnad*, hem de içerik tenkidi anlamına gelebilmektedir.

Batılı tarihçiler ve benzer şekilde daha sonraki Müslüman alimler için çok bunaltıcı olsa da, bu belirsizlik erken dönem hadis münekkitletlerinin; içerik tenkidini, hadisleri doğrulamanın tek yolu olarak meşrulaştırmak isteyen, rakiplerinden gizleme amacına tam olarak uyuşmaktadır. İçerik tenkidi ve *isnad* tenkidini birbirinden ayırt etmeyi imkânsız hale getiren teknik terimler kullanarak hadis münekkitletleri, tamamen *isnada* dayanma ve akli tenkidi reddetme cephelerini koruyabilmişlerdir.

İçerik tenkidinin, h.3'üncü/9'uncu ve h.4'üncü/10'uncu yüzyıllarda *isnad* tenkidi kisvesi altında ya da *münker* gibi belirsiz terimlerle gizlenerek kullanıldığını varsayarsak, erken dönem ravi tenkidi kitaplarında bahsi geçen hadisler ve daha sonra mevzuat türü h.6'ncı/12'nci yüzyılda canlandığında telif

i'tidal, 1:561. Sağlam isnadları olmasına rağmen, Ebu Hatim er-Razi, 'Ameller yalnızca niyetlere göredir' şeklindeki meşhur hadisin bir tariki için *münker* demektedir. İbn Ebi Hatim er-Razi, *İlelü'l-hadis*, 2 cilt, (Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1405/1985), 1:131. Diğer durumlarda, *münker* terimi 'uydurma' ya da 'temelsiz' anlamına gelmektedir. Bazı kaynaklar, Buhari'nin *münker* kavramını, İbn Hibban ve el-Hakim'in kullandığı 'mevzuat' kavramına denk gelecek şekilde açıkladığını rivayet etmektedirler; ez-Zehebi, *Mizanü'l-i'tidal*, 2.160.

⁸⁵ İbn Abdülber, *et-Temhid li-ma fi'l-Muvatta mine'l-me'ani ve'l-esanid*, ed. Mustafa b. Ahmed el-Alevi ve Muhammed Abdü'l-Kebir el-Bekri, 2^{nci} baskı, 26 cilt, ([Rabat]: Vizaratü 'Umumi'l-Evkaf ve'ş-Şu'uni'l-İslamiyye, 1402/1982, 1^{inci} baskı 1387/1967), 1:58.

⁸⁶ et-Tirmizi, *İlelü't-Tirmizi*, ed. Subhi es-Samarra'i vd. (Beyrut: 'Alamü'l-Kütüb, 1409/1989), 375. Bu hadis, örneğin, İbn Abbas ve Cabir b. Abdullah tarafından aktarılmaktadır; el-Hatib, *Tarihu Bağdad*, 7:182, 3:181.

edilen *mevzuat* kitaplarında uydurma olarak listelenen rivayetler arasında güçlü bir korelasyon olması beklenir. Ayrıca, Sünni hadis münekkitleri tarafından kabul edilemez olarak kabul edilen içeriğin önemli derecede bir devamlılık gösterdiğini varsayarsak, daha sonraları içerikleri sebebiyle açık şekilde tenkit edilen hadislerin büyük kısmının, daha önce rivayet kusurları nedeniyle tenkit edilmiş olmasını ya da *münker* gibi genel tenkitlerle etiketlenmiş olmasını beklememiz gerekir.

Anekdot niteliğindeki kanıtlar bu varsayımı desteklemektedir. Buhari *et-Tarihü'l-kebir* adlı eserindeki Eyyüb b. Halid el-Ensari (h.2'nci/8'inci yüzyıl başları) tercemesinde, Eyyüb'ün Abdullah b. Rafi'den, Ebu Hüreyre'den, Hz. Peygamber'in "Allah dünyayı Cumartesi günü yarattı." buyurduğunu aktardığını bildirir. Buhari, Ebu Hüreyre'nin bu hadisi Hz. Peygamber'den duymadığını, bunların Yahudilikten Müslümanlığa geçen Ka'bü'l-Ahbar'ın (ö. 32/652-53) sözleri olduğunu ekler.⁸⁷ İçerik tenkidinin açıkça yapıldığı ve yaygın hale geldiği h.8'inci/14'üncü yüzyıldan itibaren, İbn Teymiyye, öğrencileri İbn Kayyim ve İbn Kesir'den (ö. 774/1373), Hanefî İbn Ebi'l-Vefa'ya (ö. 775/1374) ve yirminci yüzyıl Faslı alimi Abdullah b. es-Sıddık el-Gumari'ye (ö. 1993) kadar bir çok alim, bu hadisi içeriği sebebiyle tenkit etmiştir — Nasıl olur da, Kur'an'da Allah'ın dünyayı altı günde yarattığı yazarken, Allah dünyayı bir cumartesi günü yaratmış olabilir (Kur'an 6:54)?⁸⁸

et-Tarihü'l-evsat ve *et-Tarihü'l-kebir* adlı eserlerinde, Buhari daha sonra karşı çıkılan içeriği sebebiyle meşhur hale gelecek bir başka rivayeti *isnadi* nedeniyle tenkit etmektedir. Câbân b. Abdullah tercemesinde Buhari, "Veled-i

⁸⁷ el-Buhari, *et-Tarihü'l-kebir*, 1:383. Bu hadis, Müslim'in *Sahih*'inde de aktarılmaktadır: *Kitabu sıfati'l-münafikin ve ahkamihim, babu ibtidai'l-halk ve halku Adem 'aleyhi's-selam*; el-Beyhaki, *es-Sünenü'l-kübra*, 9:5 (*Kitabü's-siyer, babu mubtedei'l-halk*).

⁸⁸ Takiyyü'd-Din İbn Teymiyye, *Mecmuu fetava şeyhü'l-İslam İbn Teymiyye*, ed. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım el-Asımi, 37 cilt, (Riyad: Matabiü'r-Riyad, 1381-86/1961-67), 1:256-57, 17:235-37; İbn Kayyim, *el-Menarü'l-munif*, 85-6; İbn Kesir, *Tefsiru İbn Kesir*, 4 cilt. (Beirut: Darü'l-Mufid, [t.y.]), 2:221 (*Suretu'l-Araf*, 54); İbn Ebi'l-Vefa', *el-Cevahirü'l-mudiyye*, 4:568; Abdullah b. es-Sıddık el-Gumari, *el-Fevaidü'l-maksuda fi beyani'l-ehadisi's-şaz vel-merdud* (Kazablanka: Darü'l-Furkan, [t.y.]), 103.

zina cennete giremez" rivayetinin, senedinin iki tabakasında yer alan kopukluk nedeniyle, sahih olmadığını belirtir.⁸⁹ Buhari, Muhammed b. Abdullah b. Amr (ö.145/762-63) ile ilgili bölümde, bu hadisin Hz. Peygamber'in eşi Meymune tarafından aktarılan başka bir tarikini, yine *isnad* ile ilgili sebeplerle reddeder.⁹⁰ Bu hadisin başka tarikleri de vardır, fakat bunlar da Buhari'nin çağdaşları tarafından reddedilmiştir. Hocası Ali b. el-Medini, bu hadisin Hz. Osman'dan nakledilen bir tarikini, *isnadındaki* iki ravi tanınmadığı için reddetmiş, öğrencisi en-Nesai ise, hadisin Ebu Hüreyre'den nakledilen diğer bir *isnadının* güvenilirliği ile ilgili, yaygın bir tartışma olduğunu rivayet etmiştir.⁹¹

Bu tartışmalı hadis, daha sonra muazzam bir içerik tenkidine maruz kalmıştır. Ebü'l-Hayr Ahmed et-Talikani (ö. 590/1194), 576/1180 senesinde bu hadis ile ilgili olarak, Bağdat Nizamiyesi'nde yoğun bir tartışmanın başladığını anlatır; orada bulunan bir kısım hukukçular, "hiç kimse, bir başkasının yaptığı yanlışın yükünü taşımaz" şeklindeki Kur'an ilkesini ihlal ettiğinden, hadisin uydurma olduğunda ısrar etmişlerdir.⁹² İbnü'l-Cevzi (ö. 597/ 1201) *Kitabü'l-mevzuat* isimli meşhur eserinde, hadisin rivayet tariklerinden hiçbirinin gerçek olmadığını öne sürer ve tartışılmaz bir Kur'an ilkesini ihlal ettiğini yeniden teyit eder.⁹³ İbn Kayyim, İbn Hacer el-Askalani (ö. 852/1449), Şemseddin es-Sehavi (ö. 902/1497), Hintli Cemaleddin Muhammed Tahir el-Feteni (ö. 986/1578-9) ve Molla Ali el-Kari (ö. 1014/ 1606) bu eleştiriyi

⁸⁹ Buhari, *et-Tarihü'l-evsat*, 1:408; *et-Tarihü'l-kebir*, 2:236.

⁹⁰ Buhari, *et-Tarihü'l-kebir*, 1:140.

⁹¹ Ali b. el Medini, *el-İlel*, ed. Hassam Muhammed Ebu Kureyş (Kuveyt: Giras, 1423/2002), 202-3. *Sünenü'n-Nesai: Kitabu fi fadli'l-itk, Babu'l-ihtilaf ala mücahidi fi hadisi Ebi Hüreyre fi veledi'z-zina.*

⁹² Abdülkerim b. Muhammed er-Refi'i, (d. 623/1226), *et-Tedvin fi ahbari Kazvin*, ed. Azizullah el- Utaridi, 4 cilt. (Beyrut: Darül-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 2:146.

⁹³ İbn Cevzi, *Kitabü'l-mevzuat*, 3:109-11; Krş.: ez-Zehebi, *Mizanü'l-i'tidal*, 1:68; 3:619, 623.

tekrarlamakla birlikte içlerinden bazıları hadisin tartışmaya açık anlamını ortadan kaldırmak amacıyla yorum yapma teşebbüsünde de bulunmuşlardır.⁹⁴

Sık sık *isnad* sebebiyle eleştirilen ve h.8'inci/14'üncü yüzyıldan sonra açıkça içeriği sebebiyle tenkit edilen bir başka hadis ise, "Her kim bir şey söyler ve ardından hapsirirsa, söylediği şey doğrudur" rivayetidir.⁹⁵ Bu rivayet, erken dönem ravi tenkidi kitaplarında, anlamıyla ilgili açık bir itiraz olmadan sıklıkla yer alır. *İlelü'l-hadis* adlı eserinde, İbn Ebi Hatim er-Razi (ö. 327/938), babası Ebu Hatim er-Razi'nin (ö.277/890) hadisin "bir yalan" olduğunu söylediğini belirtir.⁹⁶ İbn Adi, bu hadisten, Muaviye b. Yahya et-Trablusi'nin (h.2'nci/8'inci yüzyıl ortaları) başka ravilerce aktararak desteklenmemiş rivayetlerine bir örnek olarak bahseder.⁹⁷ Sonraki dönemlerde

⁹⁴ et-Talikani, çocukken ölen diğer Müslümanların aksine, bu zina çocuğunun cennette Müslüman ebeveynlerine katılmayacağını, çünkü soyunun belirsiz olduğunu ileri sürmüştür. İbn Kayyim, bu çocuğun kirliliğinden dünyaya geldiğini ve sadece saf, iyi ruhların cennete gireceğini belirtir. İbn Hacer ve öğrencisi es-Sehavi, bu hadisin çocuğun da ebeveynlerinin işlediği günahın aynısını işleyeceğini varsaydığını ileri sürer; er-Rafi'i, *et-Tedvin fi ahbari Kazvin*, 2:146; İbn Kayyim, *el-Menarü'l-münif*, 133; Molla Ali, *el-Esrarü'l-merfua*, 362, 370-1; es-Sehavi, *el-Mekasidü'l-hasene*, 476; Muhammed Tahir el-Feteni, *Tezkiratü'l-mevzuat* ([Şam]: Emin Damac, [t.y.]), 180.

⁹⁵ Bu hadisin Hz. Peygamber'den, Ebu Hüreyre > el-A'rec > Ebu'z-Zinad yolu dışında, başka tariki yoktur; Ebu Ya'la el-Mevsili *Müsnedu Ebi Ya'la el-Mevsili*, ed. Hüseyin Salim Esad, 16 cilt. (Şam: Darü'l-Me'mun, 1407/1987), 11:234; et-Taberani, *el-Mucemü'l-evsat*, ed. Muhammed Hasan Muhammed eş-Şafi, 10 cilt. (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999), 5:38 (#6509); Temmam b. Muhammed er-Razi (ö. 414/1023), *el-Fevaid*, ed. Hamdi Abdülmecid es-Selefi (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1412/1992), 2:16; el-Beyhaki, *Şuabü'l-iman*, ed. Muhammed es-Said Zaglul, 9 cilt. (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990), 7:34, İbn 'Adi'nin tenkidinin bulunduğu yer. Yalnızca hadis tenkidi kaynaklarında olmakla beraber, bu rivayetin "İçinizden biri/ bir insan, bir hadis söylerken hapsirirsa, doğruluğunun kanıtıdır" şeklindeki bir versiyonu da mevcuttur.

⁹⁶ Ebu Hüreyre tarafından aktarılan *men haddese...* versiyonu buradadır; er-Razi, *İlelü'l-hadis*, 2:342.

⁹⁷ İbn Adi, *el-Kamil*, 6:2397. Bu aynı zamanda, İbn Adi'nin eserinde İbn Main tarafından "bir hiç" olarak vasıflandırıldığını aktardığı ve hadisi Muaviye b.

ise bu rivayet, *mevzuat* kitaplarında sıklıkla yer almıştır.⁹⁸ Ancak, bu hadisin "müşahede yoluyla reddedildiğini" ilan eden İbn Kayyim el-Cevziyye olmuştur. Çünkü, kaç kişi hapsirmasına rağmen yalan söylemiştir?⁹⁹ Bu içerik tenkidi, ez-Zerkeşi, es-Sehavi ve Molla Ali el-Kari tarafından tekrarlanmıştır.¹⁰⁰

Bu tür anektot niteliğindeki kanıtların ötesinde, isnad sebebiyle rical tenkidi kitaplarında tenkit edilen ya da *münker* olarak müphem bir şekilde vasıflandırılan hadisler ile daha sonraki *mevzuat* kaynaklarında bulunan hadisler arasında güçlü bir istatistiksel korelasyon görmekteyiz. Günümüze ulaşan en eski *mezduat* kitabı olan, el-Makdisi'nin (ö. 507/1113) *Tezkiratü'l-mevzuat* adlı eserinde bulunan 1119 hadisten 100 tanesini rastgele seçerek oluşturduğum örnekleme göre; hadislerin %95'i daha önce İbn Hibban'ın *el*

Yahya'dan çaldığını ima ettiği Abdullah b. Cafer b. Nuceyh ile ilgili maddesinde de yer almaktadır; İbn Adi, *el-Kamil*, 4:1497 el-Makdisi, İbn Adi'nin *Kamil ve Tezkiratü'l-huffaz* adlı eserlerinden derlediği hadisler arasında, bu hadisin iki versiyonuna da yer verir; el-Makdisi, *Tezkiratü'l-huffazi'l-muharrec 'ala hurufi'l-elfaz*, ed. Abdürrahman b. Abdülcebbar el-Feriva'i, 6 cilt. (Riyad: Daru's-Selef, 1416/1996), 1:338 (#352, Ebu Hureyre aracılığıyla) ve 1:409.

⁹⁸ İbn Cevzi, *el-Mevzuat*, 3:77; es-Sagani, *el-Mevzuat*, 18; ez-Zehebi, *Mizanü'l-i'tidal*, 4:140; İbn Arrak, *Tenzihü's-şeria*, 2:293.

⁹⁹ İbn Kayyim, *el-Menarü'l-münif*, 51.

¹⁰⁰ ez-Zerkeşi, *et-Tezkira fi'l-ehadisil-müştehirah*, ed. Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1406/1986), 328, Molla Ali, *el-Esrarü'l-merfua*, 407; es-Sehavi, *el-Mekasidü'l-hasene* 416. İlginçtir ki, Sünni alimler arasında bir akım, bu hadisin manasını kabul etmiştir. Erken dönem Sufi alim el-Hakim et-Tirmizi (ö. yaklaşık 318/930) ile başlayarak hapsirmanın, *melekat* alemi ile bağlantılı olan ruhun nefes alması olduğundan, doğru sözün garantisi olduğuna inanılmıştır. Buna göre, hapsirma ruhun bu alemle temasını sağlar ve bu yüzden, hapsirmadan sonra söylenen söz doğrudur; el-Hakim et-Tirmizi, *Nevadirü'l-usul fi marifeti ehadisil-rasul*, ed. Mustafa Abdülkadir Ata, 2 cilt. (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1413/1992), 2:65. Muhyi'd-Din en-Nevevi (ö. 676/1277), et-Taberani'nin *Mu'cem* adlı eserindeki tarikine dayalı olarak, hadisin sahih olduğunu ima eder; en-Nevevi, *Ezkar* (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-'Arabi, 1404/ 1984), 215. es-Suyuti, bu hadisi *el-Camiu's-sağir* adlı eserine dahil etmiştir; es-Suyuti, *el-Camiu's-sağir*, 71 (#1082).

Mecruhin, İbn Adi'nin *el-Kamil*, el-Ukayli'nin *ed-Duafäu'l-kebir*, İbn Ebi Hatim'in *el-Cerh ve'l-tadil ve Kitabü'l-ilel*, Buhari'nin rical eserleri (*et-Tarihü'l-kebir*, *et-Tarihü'l-evsat* ya da *Kitabü'd-duafa es-sağir*) ya da el-Cuzcani'nin *Ahvalü'r-rical* adlı eserlerinde bulunmaktadır.¹⁰¹

el-Makdisi'nin uydurma hadisleri tespit etme yönteminde, zayıf ravilerle ilgili daha önceki kitapların oynadığı merkezi rol, yine kendisinin derlediği çok daha geniş bir kitap olan, İbn Adi'nin *el-Kamil* adlı eserine dahil ettiği hadisleri ve bunların *isnad* tenkitlerini de içeren *Zehiretü'l-huffazi'l-muharric ale'l-hurufi'l-elfaz* adlı eserinde de belirgindir. el-Makdisi, İbn Adi'nin bu hadisleri "söz konusu ravilerin zayıflığının kanıtı olarak" listelediğini yazar.¹⁰²

Günümüze ulaşan en eski ikinci *mevzuat* kitabı olan, el-Makdisi'nin öğrencisi el-Hüseyin b. İbrahim el-Cuzekani'nin (ö. 543/1148-9) *el-Ebatil ve'l-menakir ve's-sihah ve'l-meşahir* adlı eserinde, yazar daha önceki rical tenkidi kitaplarına el-Makdisi kadar bağlı kalmamış gibi görünmektedir. Bununla beraber aradaki korelasyon yine de dikkate değerdir. *el-Ebatil*'den rastgele seçtiğim yetmiş üç hadisle oluşturduğum örnekleme, hadislerin yukarıda verilen daha önceki rical tenkidi kitaplarında görülme oranı %45'dir.¹⁰³ el-Makdisi örneğine kıyasla daha düşük bulduğum bu istatistik, el-Cuzekani'nin bağımsız tenkit metodu ile uyumludur. Horasan'lı, koyu bir hadis odaklı Şafi olan müellif, Şiiliğe o denli şiddetle karşıydı ki, yaygın şekilde kabul edilen bir Sünni inancı olan mesih figürü Mehdi'nin, Hz. Peygamber'in ailesinden geleceği inancını dahi reddetmekteydi. Bunun yerine, "Meryem'in oğlu İsa'dan başka mesih yoktur" şeklinde, muğlak bir rivayeti benimsemiştir.¹⁰⁴ el-Cuzekani'nin, Sünni ekol tarafından doğru kabul edilen bilgiyi reddetmesi, derlemesinin neden daha önce fark edilmeyen pek çok "uydurma rivayeti"

¹⁰¹ Bkz. el-Makdisi, *Tezkira*, 1-81 (76/81) no'lu hadislerden; 536-45 (10/10) no'lu hadislerden; 722-730 (9/9) no'lu hadislerden başlamak üzere.

¹⁰² el-Makdisi, *Tezkiratü'l-huffaz*, 1:189

¹⁰³ el-Cuzekani, *el-Ebatil*, ss. 32-42; 49-51; 66-74; 87-98; 102-13; 114-25; 129-35; 138-48; 161-8; 196-202; 232-40; 327-39; 353-4 (Bu kitap müellifin hem sahih, hem de mevzu olduğunu düşündüğü hadisleri içerdiğinden, yalnızca yazar tarafından mevzu olduğu kabul edilen hadisler bu örneğe dahil edilmiştir).

¹⁰⁴ el-Cuzekani, *el-Ebatil*, 167.

içerdiğini açıklar. Ancak, *el-Ebatil* adlı eserinde, el-Cuzekani'nin ravi tenkidi paradigmasına dayanması bununla birlikte aşıkardır; zira bir hadis dışında tüm rivayetleri reddeder ve bu kararını *isnad* ya da ravi tenkidi ile açıklar.¹⁰⁵

İbn Cevzi'nin *Kitabü'l-mevzuat* adlı eseri, uydurma hadislerle ilgili meşhur eserlerden biridir ve aynı şekilde daha önceki rical tenkidi kaynaklarına dayanma eğilimini sürdürür. Eserde, uydurma olduğunu kabul ettiği tüm rivayetlerin tam *isnadını* sunduğu için, tam olarak hangi kaynakları dikkate aldığını görebiliriz. Üç ciltlik 1966-68 Medine baskısının ilk cildinde, İbn Cevzi'nin reddettiği hadislerin %44'ünün isnadı, doğrudan İbn Adi, İbn Hibban, el-Ukayli, el-Hakim ya da Ebu'l-Fatih Muhammed b. el-Hüseyn el-Ezdi'nin (ö. 374/985) zayıf ravilerle ilgili eserlerine dayanmaktadır. Bu istatistiğe, İbn Cevzi'nin tenkit ettiği ve bu erken dönem eserlerinde yer alan, ancak el-Cevzi'nin söz konusu kitaplar vasıtasıyla Hz. Peygamber'e isnad etmediği rivayetler dahil bile değildir.

Yalnızca içerik tenkidi üzerine kurulu ilk *mevzuat* kitabı olan İbn Kayyim'in *Menarü'l-münif* adlı eserinde, daha önceki rical tenkidi kitaplarının oynadığı temel rol aynı ölçüde önemlidir. Kitaptan rastgele seçtiğim elli hadisin %62'si, yukarıda bahsi geçen daha önceki rical tenkidi kitaplarında da bulunmaktadır.¹⁰⁶

Elbette, bir hadis münekkيتينin, bir rivayet ile İslam'ın temel ilkeleri arasında bariz bir çelişki olarak gördüğü şeyi, başka bir münekkit kolaylıkla bağdaştırabilir. Sırf, İbn Kayyim bir hadisi Hz. Peygamber'e yakışmadığı için kabul edilemez olarak değerlendirdi diye, İbn Hanbel'in de aynı sebepten ötürü h.3'üncü/9'uncu yüzyılda bu hadisi münker olarak değerlendirdiğinden emin olamayız.¹⁰⁷ Uydurma hadisleri listeleyen kitaplarda (mevzuat) bulunan hadisler ile daha önceki rical tenkidi kitaplarında, listeledikleri kişiler tarafından aktarılan zayıf rivayetlerin örnekleri olarak verilen hadisler arasındaki yüksek korelasyon, mevzuat yazarlarının rical tenkidi eserlerini, sorunlu

¹⁰⁵ a.e., 349.

¹⁰⁶ Örnekleme alınan hadisler için, bkz. İbn Kayyim, *el-Menarü'l-münif*, 213-18 (mevzu hadisler indeksi kısmında).

¹⁰⁷ İbn Kayyim, *el-Menarü'l-munif*, 101; İbn Kudame, *el-Muntehab min el-'İlel*, 66-8.

rivayetler için birer kaynak olarak gördüklerini açıkça gösterir. Tamamen içerik tenkidine dayalı ilk kitap ile bu daha önceki kitaplar seçkisi arasındaki yüksek korelasyon da, Buhari ve İbn Adi gibi alimlerin, içerik sebeplerinden dolayı dikkate değer sayıda hadisi kitaplarına dahil ettiklerini göstermektedir (yine, burada hadis münekkitlerinin kabul edilemez içerik olarak değerlendirdikleri hususlarda bariz ölçüde tarihsel bir devamlılığın olduğu varsayılır).

Daha sonra yazılan uydurma hadis kitapları ile daha önceki rical tenkidi kitapları arasındaki böylesi bir korelasyonun anlamsız olduğu iddia edilebilir—daha sonraki münekkitler, müstakil içerik tenkidini yalnızca daha önceki âlimlerin rical tenkidi kaynaklarında *isnad* sebebiyle eleştirilen hadislere getirebileceklerini düşünmüş olabilirler. Ancak, burada durum bu değildir, zira mevzuat kitaplarının yazarları, içerik yönünden eleştirdikleri hadisleri, İbn Hanbel'in *Musned*'i, et-Tirmizi'nin *Cami*'i ve hatta (nadiren de olsa) *Sahihayn* eserleri gibi, geniş bir saygın kaynak yelpazesinden almıştır.¹⁰⁸ Sonraki münekkitler de, kendilerini daha önce tenkit edilmiş hadisler ile de sınırlandırmamıştır. Bazıları, *isnadı* kusursuz kabul etmesine rağmen, kimi hadislerin içeriğinde sorunlar tespit etmiştir. Bir ravinin Şia ile ilgili hadisleri tartışılırken, ez-Zehebi, "Eğer Ali'yi lider olarak benimserlerse, o zaman Ali, [Allah tarafından] yol gösterilen bir rehber olur" şeklindeki rivayete tepki göstererek, hadis İbn Hanbel'in *Müsned*'inde sağlam bir *isnada* sahip olsa da, o bunu kabul edemez ifadelerini kullanır ve "Herhangi bir tenkidini duymadım, ama bu hadis *münkerdir*." der.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Bkz, örneğin, el-Makdisi, *et-Tezkire*, 135 Yukarıda bahsi geçen, dünyanın cumartesi günü yaratılması ile ilgili hadis, *Sahih Müslim*'de geçmektedir (*Sahih Müslim: kitabı sifati'l-münafikin ve ahkamihim, babı ibtidai'l-halk ve halkı Adem 'aleyhi's-salam*). *Sahihü'l-Buhari*'de bulunan ve İbn Cevzi'nin *Kitabü'l-mevzuat* adlı eserine dahil ettiği hadislerin bir tartışması için, bkz. es-Suyuti, *En-Nüketü'l-bedia ale'l-mevzua*, ed. Emir Ahmed Haydar (Beyrut: Darü'l-Canan, 1411/1991), 47, 212, 262.

¹⁰⁹ ez-Zehebi, *Mizan*, 2:612-3.

Sonuç

Goldziher'in dönüm noktası niteliğindeki katkılarından bu yana, Batılı İslam araştırmacıları genel olarak Goldziher'in, erken dönem Müslüman hadis münekkitlerinin hadislerin sıhhatini tespitinde yalnızca *isnadı* esas kabul ettiklerine ve *metni* dikkate almadıklarına dair çıkarımını kabul etmişlerdir. Batılı ve modern Müslüman araştırmacılar, erken dönem münekkitlerin esasında hadislerin içeriğini de hesaba kattıklarını ifade ederken, ya tarihsel güvenilirliği şüpheli olan ya da h.3'üncü/9'uncu ve h.4'üncü/10'uncu yüzyıllardaki Sünni hadis tenkidinin oluşum ve gelişim döneminin çok sonrasında hadis ilim geleneğine ithal edilen tartışmalı kelimeler ve hukuk teorisi alanlarından materyaller kullanmışlardır.

Buhari ya da İbn Hanbel gibi hadis münekkitlerinin, Tarihsel Tenkid Metodunun öncülleri olduğunu ima etmiyorum. Batılı araştırmacı nesillerinin gösterdiği gibi, meşhur *Sahihayn* bile, İslam'ın ilk iki yüz yılında siyaset, hukuk ve mezhep ile ilgili tartışmalardan doğan anakronik hadislerle doludur. Ancak, Buhari ya da Müslim'in neden anakronik bir hadisin içeriğini kabul edilemez olarak görürken, diğer bir benzer anakronik hadisi onayladığını açıklamamıza gerek yoktur ve açıklayamayız da. Gerçek şudur ki, erken dönem hadis münekkitlerinin, modern tarihçilerin esas aldığı şekliyle içerik tenkidini uygulamamış gibi görünüyor olması, hiç uygulamadıkları anlamına gelmez.

Gerçekten de, bu makalede h.3'üncü/9'uncu ve h.4'üncü/10'uncu yüzyılların saygın eserlerinden verilen on beş örnek, Goldziher ve diğerlerinin aşırıya kaçan iddialarını çürütmektedir. "*İsnad* doğru olduğu sürece, Müslüman münekkitlerin en bariz anakronizmi bile es geçeceği" tespitinin aksine,¹¹⁰ burada verilen örnekler Buhari, Müslim, el-Fesevi, el-Cuzcani, İbn Huzeyme ve İbn Hibban gibi âlimlerin içerik tenkidini uygulayabildikleri ve bu yönde bir isteklerinin de olduğunu göstermektedir. Bu alimlerin eserlerinde, tarihsel anakronizme karşı bariz bir farkındalığı, mantıksal imkansızlığa ve 'düşünmeye değer kanaatin' sınırlarına karşı bir hassasiyeti;

¹¹⁰ Goldziher, *Muslim Studies*, 2: 140-1.

tarihi, hukuki ve inanca dayalı olarak doğru 'bildikleri' ile çelişen bilgilerin reddini görmekteyiz.

Daha sonra kaleme alınan uydurma hadis kaynakları ile erken dönem rical tenkidi kitapları arasındaki yüksek korelasyon (%45-95 arası), Buhari ve İbn Hibban gibi münekkitlerin, bunu açıkça yapmasalar da, bazı hadisleri içeriğe bağlı nedenlerle reddettiklerini fazlasıyla göstermektedir. Nitekim, içerik tenkidi bir istisnadan ziyade, bir kural olabilir. Bu münekkitlerin anakronizme ve mantıksal tutarsızlığa karşı gösterdikleri hassasiyet, verilen örneklerde inkar edilemez şekilde görülmektedir ve tıpkı biz modern tarihçilerin kendi araştırmalarımızı yaptığımız sırada şüpheli içerikleri görmezden gelmemiz gibi, bu âlimlerin de eleştiri filtrelerini basitçe kapatmış olmaları pek olası değildir. Elbette, Hz. Peygamber'in gelecekteki olaylar ile ilgili ön bilgisine duyulan inanç, içerik tenkidine duyulan ihtiyacı azaltmış olabilir, ancak bu makalede verilen örneklerin, erken dönem hadis tenkidindeki *yegâne* örnekler olması pek de mümkün görünmemektedir.

Bu erken dönem münekkitlerinin, neden içerik tenkidi kullanımlarını çok nadiren görünür şekilde yaptıkları anlaşılabilir bir konudur. Kendilerini, içerik tenkidini bir hadisin sıhhatini belirlemenin tek yolu olarak gören ve *isnadın* esas alınmasıyla alay eden rasyonalistlerle, müthiş bir gerilimin içine hapsolmuş gibi hissetmişlerdir. Bir hadisin anlamında, *isnadın* analiz edilmesiyle bir sonuca varmadan, sorun tespit edilebileceğini kabul etmek rasyonalistlerin metodolojisini teyit etmek olacaktır. Bu nedenle, içerik tenkidinin, *isnad* tenkidi ifadesinin içinde gizlenmesi gerekmiştir.

Erken dönemde içerik tenkidinin varlığını kanıtlamak ve neden daha da belirgin olmadığını açıklamak, erken dönem İslam hukuku düşüncesi anlayışımızı da tamamlar. *İhtilafü'l-hadis* ve *Risale* adlı eserlerinde, eş-Şafi anlamları uyuşmuyor görünen iki sahih hadis arasında uzlaşma kurmanın mümkün olduğunu ileri sürmüştür.¹¹¹ Ancak, bir hadisin içeriği, Şafi'nin hakikat olarak kabul ettiği husus ile telafi edilemez bir şekilde uyuşmazlık gösterdiğinde, *isnadını* eleştirme ya da inkâr etme yoluna başvurmuştur.¹¹²

¹¹¹ eş-Şafi, *er-Risale*, 216-17

¹¹² eş-Şafi, *er-Risale*, 224-5; İbn Adi, *el-Kamil*, 1:125

Buhari ve diğer hadis münekkitleri gibi, o da, bir hadisin içeriğindeki sorunun, hadisin *isnad*ında bir sorun olduğu anlamına geldiğini savunmuştur. *Risale* adlı eserinde Şafi, içerik tenkidine ilişkin bu yaklaşımına kısa bir bakış atmamıza müsaade etmektedir. Şafi, "ravinin *mümkün olamayacak bir şeyi nakletmesiyle* ya da daha sağlam kanıtlarla çelişen rivayetler aktarmasıyla sahih olup olmadığı anlaşılan bazı istisnai hadisler hariç olmak üzere", hadislerin güvenilirliğini ravilerini inceleyerek öğrendiğimizi belirtir.¹¹³ Eerik Dickinson, akıllı bir biçimde Sünnilerin erken dönemdeki Hadis ilmi çalışmalarını iki ekole ayırır: Şafi gibi, çelişen hadisleri de kullanarak hadisin sorunlarını çözmeye çalışanlar ve Buhari gibi, kanıtlarla çelişen hadisleri, *isnadda* bir kusur bularak reddeden ravi münekkitleri.¹¹⁴ Belki de, bu iki ekol aynı yaklaşımın farklı yansımalarıdır. Şafi'nin bize güvenilir hadis ravileri ile ilgili en eski listeyi sağlaması gibi,¹¹⁵ el-Cuzcani ve Buhari gibi münekkitler de, kişinin ravi olarak derecelendirmesini yaparken, hadislerinin uzlaşmayan içeriğini de hesaba katmışlardır. Her iki durumda da, içerik ve *isnad* tenkidi yan yana kullanılmıştır.

¹¹³ eş-Şafi, *er-Risale*, 399.

¹¹⁴ Dickinson, *The Development of Early Sunnite Hadith Criticism*, 6-7.

¹¹⁵ eş-Şafi, *er-Risale*, 369 vd.